

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 41. Luchtfoto van de opgravingen o.l.v. L. WOOLLEY te Ur. De donkere vlek links boven is de ziqqurrat. Over tabletten, beschreven met sumerische litteraire composities, te Ur gevonden, schrijft Prof. Dr. S. N. Kramer op pag. 99 van dit nummer.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.— voor leden-medewerkers en *f* 10.— voor leden-begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. P. Naster; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Dr. J. Zandee.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

PUBLICATIONS.

Jaarbericht No. 16 is zojuist verschenen. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 zal tegen het einde van dit jaar gereed zijn. Het zal ongeveer dezelfde omvang hebben als No. 16 en bijdragen bevatten o.a. van Prof. Dr. O. EISSFELDT, Prof. Dr. Y. YADIN, Prof. Dr. Th. C. VRIEZEN, Prof. Dr. J. RIJCKMANS, Th. A. BUSINK, Prof. Dr. C. J. BLEEKER, Prof. Dr. R. BORGER, Dr. J. J. JANSSEN e.a.

Mededelingen en Verhandelingen No. 14 is eind 1963 verschenen. Het is een studie van Dr. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus (I)*, 86 pag., 13 fig. Al deze publicaties, alsmede vroegere nummers van beide series, kunnen bij het algemeen secretariaat besteld worden. Nadere mededelingen over omvang en prijs van *Jaarbericht No. 17* volgen afzonderlijk.

BANDEN

De band voor Phœnix I-VIII is momenteel uitverkocht. Bij voldoende belangstelling zal nog een aantal banden worden bijgemaakt. Bestellingen dienen te geschieden door overmaking van *f* 3.— met vermelding „Band Phœnix”. Van alle delen der *Jaarberichten (I-V)* zijn op beperkte schaal weer banden leverbaar à *f* 6.— per stuk (Deel IV-V omvat één band). Ook de bijbehorende supplementen (voorwerk, registers) zijn nog te leveren.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Sumerische litteraire teksten uit Ur (S. N. KRAMER)	99
Nippur (G. VAN DRIEL)	108
Ostracologie (J. J. JANSSEN)	116
Een Egyptische handspiegel (R. J. DEMAREE)	121
Egyptische levenswijsheid III (J. ZANDEE)	123
Pasargadae (K. R. VEENHOF)	128
De Samaria Papyri II (K. R. VEENHOF)	137
Bergen Wandelen (M. HEERMA VAN VOSS)	141
Addenda en corrigenda	144

SUMERISCHE LITTERAIRE TEKSTEN UIT UR ¹⁾

De opgravingen gedurende de jaren 1922-1934, onder leiding van LEONARD WOOLLEY, gezamenlijk door het British Museum en het University Museum van de Universiteit van Pennsylvania te Ur ondernomen, zijn vooral door hun archeologische en architectonische ontdekkingen beroemd geworden: de rijke koningsgraven, de hoog oprijzende ziqqurrat, de prachtige tempels en heiligdommen, de talrijke kunstproducten daar aan het licht gebracht en de beroemde of beruchte „flood-pit”. Toch zijn deze opgravingen in feite even opmerkelijk om de talrijke daar gevonden geschreven documenten: duizenden spijkerschrifttabletten stammend uit een periode van ruim twee duizend jaar, van de eerste helft van het derde tot de tweede helft van het eerste millennium v. Chr. Geleerden als GADD, LEGRAIN, BURREWS, MARTIN and FIGULLA hebben tot op heden reeds vijf banden met teksten gecopiëerd en gepubliceerd. Zoals men kon verwachten was de overgrote meerderheid der te Ur gevonden tabletten van administratieve of economische aard. Maar tot vreugde van de bestudeerders van literatuur en godsdienst behoren tot de vondsten ook een vierhonderdtal met Sumerische literaire teksten beschreven stukken. Deze stukken variëren in formaat van gave, complete tabletten met enkele honderden regels schrift, tot kleine fragmentjes, die slechts de resten van een enkele passage of enkele regels bevatten. Zij dateren bijna alle uit de 18e eeuw v. Chr. De inhoud van deze teksten laat zich rangschikken volgens de reeds bekende literaire genres: mythen en twistgesprekken van mythologische aard, epische verhalen, hymnen op goden, koningen en tempels, gebeden en zegenspreuken, weelachten over de verwoesting van Ur en Sumer, discussies tussen figuren uit de school, en een bonte collectie van spreekwoorden, leefregels en fabels. Een groot gedeelte van deze teksten werd door Prof. C. J. GADD, de voormalige conservator der assyrische en egyptische Oudheden in het British Museum, reeds vijf en twintig jaar geleden gecopiëerd. Maar door allerlei omstandigheden moest de publicatie ervan uitgesteld worden; behalve enkele losse teksten is er nog niets gepubliceerd.

Een van de problemen bij de publicatie is, dat een dergelijke uitgave

1) Dit is, vrijwel onveranderd, de tekst van een voordracht door Prof. Dr. S. N. KRAMER gehouden op de XIme Rencontre Assyriologique Internationale (Leiden 1962). Prof. KRAMER was zo vriendelijk de tekst hiervan — die ook zal worden gepubliceerd in de *Compte Rendu* van deze Rencontre — ter beschikking te stellen voor *Phœnix*. De inleiding geven wij in vertaling (met een aantal verwijzingen naar andere publicaties van Prof. KRAMER, waar over bepaalde composities meer te vinden is), de vertaling van het sumerische twistgesprek in de eigen engelse versie van de auteur. Het eerste deel met Sumerische literaire teksten uit Ur, *Ur Excavation Texts*, Vol. VI₁, is inmiddels verschenen.

vraagt om een inleidende beschrijving van de aard en inhoud der documenten, iets wat van de auteur een zeer gespecialiseerde kennis der gehele sumerische literatuur vergt. Daarom nodigde Prof. GADD mij een jaar of vijf geleden uit met hem samen te werken bij het samenstellen van deze inleiding, omdat ik vele jaren aan de bestudering van deze literatuur heb gewijd. Hij verschaftte mij daarvoor foto's van al zijn copieën, terwijl ik in het British Museum vele stukken ook zelf bestudeerde. Pas in 1960 kon ik mij geheel en al concentreren op dit onderzoek en in mei 1961 Prof. GADD de laatste pagina's van de inleiding op het eerste van de twee delen „Ur Literary Texts” zenden. Deze bijdrage wil een kort overzicht geven van de resultaten van onze gezamenlijke onderzoeken.

In het eerste deel van de „Ur Literary Texts” zullen in totaal 123 teksten gepubliceerd worden, behorende tot de volgende genres: mythen en teksten van mythologische strekking (no. 1-47); epische verhalen (no. 48-65); godenhymnen (no. 66-76); koningshymnen (no. 77-93); gebeden en zegenspreuken (no. 94-111); hymnen en zegenwensen tot tempels gericht (no. 112-122); rituele liefdesliederen (no. 123-124); en een nieuwe catalogus van sumerische literaire composities.

Van de mythische teksten onder het nieuwe materiaal uit Ur zijn er negen te identificeren: (1): „*Enki en Ninhursag*”, een compositie betrekking hebbend op Dilmun, het sumerische „paradijsland”²); (2): de mythe bekend onder de naam *lugal-e ud me-lám-bi nir-gál*, die handelt over de heldendaden van de stormgod Ninurta³); (3) „*Inanna's afdaling in de onderwereld*”⁴); (4): „*Inanna en de onderwerping van de berg Ebih*”⁵); (5): „*De dood van Dumuzi*”, een mythe waarvan de inhoud kort is weergegeven in mijn *Mythologies of the Ancient World*⁶); (6): enkele excerpten uit mythen die betrekking hebben op Dumuzi's zuster Geštinanna en haar pogingen haar ongelukkige broeder hulp en troost te bieden⁷); (7): „*De reis van Nanna naar Nippur*”⁸); (8): „*De schepping van de houweel*”⁹); (9): en tenslotte een tot dusver onbekende mythe, handelend over de trots en bestraffing van de eierzuchtige Ninurta, de stormgod, die zich met behulp

2) Vgl. S. N. KRAMER, *De geschiedenis begint met de Sumeriërs* (Leiden, 1958), p. 132 v.; idem, *The Sumerians* (Chicago, 1963), p. 147 v.

3) Vgl. *De geschiedenis . . .*, p. 159 v.

4) Vgl. *ibidem*, p. 145 v.; *The Sumerians*, p. 153 v.

5) Vgl. idem, *Sumerian Mythology* (2nd revised edition, New York, 1961, Harper Torchbooks TB 1055), p. 82 v.

6) Vgl. idem, *Mythologies of the Ancient World*, New York, 1960 (Anchor Books A 229), p. 109-115; *The Sumerians*, p. 156 v.

7) Vgl. *The Sumerians*, p. 157 v.

8) Vgl. *Sumerian Mythology*, p. 47 v.

9) Vgl. *ibidem*, p. 51 v.

van de Imdugud-vogel toegang had verschaft tot de Abzu, en daar de macht van Enki, de heer van de Abzu, toogde over te nemen, maar uiteindelijk in een diepe kuil geworpen werd, die gegraven was door een hiertoe speciaal geschapen schildpad.

Ons nu tot de twistgesprekken en verwante composities wendend, vinden we onder het in Ur gevonden materiaal de volgende teksten vertegenwoordigd: (1): „*Het twistgesprek tussen de twee zusters Lahar en Ašnan*” (d.w.z. tussen vee en graan¹⁰); (2): „*Het twistgesprek tussen Emeš en Enten*” (d.w.z. tussen zomer en winter¹¹); (3): „*Het twistgesprek tussen vogel en vis*”; en (4): „*Het twistgesprek tussen bak en ploeg*”. Onder de teksten uit Ur bevinden zich ook drie stukken die van elementair belang zijn voor de reconstructie van een nogal merkwaardige compositie, in de vorm van een monoloog, waarin een niet genoemde god of persoon alle vissen uitnodigt een pas voor hen gebouwd „huis” te betrekken, waar zij rust, bescherming en veiligheid zullen vinden.

De volgende epische teksten zijn vertegenwoordigd: (1): „*Enmerkar en de heer van Aratta*”¹²); (2): „*Lugalbanda en Enmerkar*”¹³); (3): „*Gilgameš en het land der levenden*”¹⁴); (4): „*Gilgameš, Enkidu en de Onderwereld*”¹⁵).

Bijna de helft van de teksten in dit eerste deel bestaat uit hymnen, zegenspreuken en gebeden gericht tot goden, koningen en tempels. Twee teksten zijn rituele liefdesliederen, waarschijnlijk de koning Šu-Sin toegezongen, ter gelegenheid van het *hiëros gamos*, dat tijdens het nieuwjaarsfeest voltrokken werd¹⁶). Het laatste nummer is een literaire katalogus, die de titels van 67 sumerische literaire composities opsomt, waarvan er 13 voor ons nieuw zijn. Uit deze tekst blijkt het bestaan van een tot dusver onbekend katalogiseringssysteem, dat de schrijver veel tijd en ruimte bespaarde¹⁷).

Om de betekenis van het nieuwe materiaal uit Ur in concreto te demonstreren wil ik besluiten met een karakterisering en vertaling van het zogenaamde „*Twistgesprek tussen vogel en vis*”, waarvan de tekst, voornamelijk dankzij de nieuwe teksten uit Ur, gecopiëerd door Prof. GADD, gerecon-

10) Vgl. *De geschiedenis . . .*, p. 111 v.; *The Sumerians*, p. 220 v.

11) Vgl. *ibidem*, p. 126 v.; *ibidem*, p. 218 v.

12) Vgl. *De geschiedenis . . .*, p. 30 v.

13) Vgl. *ibidem*, p. 192 v.

14) Vgl. *ibidem*, p. 161 v.; een vertaling in *The Sumerians*, p. 190 v.

15) Vgl. *ibidem*, p. 179 v.; een vertaling in *The Sumerians*, p. 197 v.

16) Vgl. *ibidem*, p. 202 v.

17) Vgl. *ibidem*, p. 207 v. Een andere, nieuwe catalogus uit de tijd der IIIe dynastie van Ur publiceerde W. HALLO onlangs in *JAOS* 83 (1963), p. 167 v., *On the Antiquity of Sumerian Literature*.

strueerd kon worden door M. CIVIL, die de compositie samenstelde uit niet minder dan 18 tabletten en fragmenten¹⁸).

De tekst begint met een mythologische proloog, voornamelijk gewijd aan de god der wijsheid, Enki, en zijn activiteiten op het gebied der cultuur — met name die, waaraan Sumer zijn voorspoed en welstand dankt —, eindigend met een beschrijving van zijn goddelijke bemoeienissen met vogel en vis. De discussie tussen deze twee wezens begint vervolgens met de verklaring dat „in die dagen” de vogel, die zich in het riet een nest gebouwd had, de vis stoorde, die in het moeras zijn eieren had gelegd. De vis, kwaad geworden, houdt tegen de vogel een vermanend en beledigend vertoog, waarin hij hem euvel duidt, dat hij door zijn gesnater en lawaai de vredige slaap van mens en dier verstoort. De vogel echter, overtuigd van zijn eigen kwaliteiten, en in het bijzonder trots op zijn welluidende gezang, dat zelfs het paleis en koning Šulgi bekoort, nam de beledigende woorden van de vis niet ter harte, maar diende hem veeleer van replek, door hem zijn lelijkheid en stank te verwijten. Dit antwoord van de vogel voedt slechts de woede van de vis, die op zijn beurt zijn eigen kwaliteiten bezingt, speciaal als zijnde het geliefkoosde voedsel van god en mens. En hij laat het niet slechts bij woorden; zodra de vogel zijn nest verlaten heeft, op zoek naar voedsel voor zijn jongen, vernielt hij het vogelnest, trekt het „gebouwde huis” en de „voorraadkamers” uit elkaar, breekt de eieren stuk en laat ze in het water zinken. Toen de vogel, die het „gelaat van een leeuw” en de „klauwen van een arend” had, naar zijn nest terugkeerde en zag welk onheil de vis aangericht had, ging hij tegen hem „als een wervelwind” te keer, greep hem uit het water, en hield hem in zijn klauwen. Vervolgens overlaadt hij de vis met verwijten en beledigingen, terwijl hij zijn eigen deugden uitstalt. Dit is te veel voor de vis, die voorstelt hun zaak voor Enki, hun maker, te brengen, om zijn oordeel te vragen. De rest van de tekst is helaas vrij gehavend, maar gelukkig zijn de slotregels bewaard gebleven, die ons vertellen dat bij de twist tussen vogel en vis de vogel de overwinning behaalde.

Hiervolgt tenslotte een proeve van vertaling van deze compositie:

1. After [in days of yore] a kindly fate had been decreed,
 (And) of the cosmos [An and Enlil] had decreed its fate,
 [Nudimmud the lofty prince], the lord of wide understanding,
 [Enki, the fate-decreeing king], being their third,

18) Een eveneens over vissen handelende sumerische compositie publiceerde M. CIVIL in Iraq 23 (1961), p. 154 v., onder de titel: *The home of the Fish*.

Fig. 42. Sumerische vaas, afkomstig uit Lagash (Telloh), einde IIIe mill. v. Chr., met een ingelegde voorstelling van een vogel die een vis bepikt, een motief o.a. behandeld door ANNA ROES in J.E.O.L. 10 (1945-48), p. 461 v., *Birds and Fishes*.

Zervos, L'Art de la Mésop., p. 232

5. Collected [all (?) the waters (?)], established [their] dwelling-
place (?),
Held in hand the life-giving water, that begets the fecund seed,
Fastened the Tigris and Euphrates to the side, brought into them the
water of all the lands,
Cleansed the small canals, made furrow ditches alongside them.

Father Enki spread wide the stalls, provided them with shepherd (and)
herdsman,

10. Founded cities and towns, multiplied the "blackheads",
Provided the king for shepherdship over them, exalted him for prince-
ship over them,
Made the king come forth over the lands as a steadfast light.

The lord Enki organized the marshes, made reeds young and old
grow there,

- Made fish and bird dwell in the ... swamps and lakes,
15. Filled the ... with breathing creatures as their food and drink,
Put in their charge ..., the abundance of the gods.
After Nudimmud, the lofty prince, the lord of wide understanding,
Had fashioned ...,
He filled the canebrake and marsh with fish (and) birds,
20. Assigned them their stations,
Made them acquainted with their rules.

Now when the Fish had laid (his) eggs in the marsh,
(And) the Bird had built (his) nest at the "mouth" (?) of the
canebrake,

- The Bird disturbed the Fish among (?) his possessions (?),
25. (Whereupon) the Fish speaks up to the Bird,
[Started a quarrel], began a brawl,
[Rose up enraged], stood up angrily,
...speaks to him vehemently (?):
"You ... who have no tent (?),
30. Who ..., who are bloated (?) with chatter (?),
Who ..., whose heart bursts (?) with mischief,
When you stand in the steppe, you are (constantly) pecking away,
(so that) they chase you,
In the furrows, the farmers erect scarecrows against you,
The gardeners set up nets for you in the orchard,

35. Cannot lower (their) arms from sling to side, cannot squat (in peace).
 You spoil everything in the vegetable rows, give pleasure to no one,
 In the drying field, your footprints are most ungainly,
 Heedless of the 'evil eye', you fill the court with (your) droppings,
 (So that) the sweeper-boys, cleaning the house, chase you with stinging
 ropes.
40. The household is in despair because of your uproar; forced to leave
 by your noise,
 They betake themselves to the house-shrine,
 (And must) bleat there like oxen (and) sheep.
 They pour fresh water for you in narrow jugs.
 (When they drag you away as an offering,
45. The fowlers carry you with fettered wings,
 (When) the fishermen bring you to the palace,
 They bind your wings, your bill.
 You tasteless (?) chatterer, what are you fluttering all about for?
 You disturb the night with your wretched cries, no one can sleep
 peacefully,
50. The baker, the brewer, the door-keeper, the entire household are an-
 noyed with you,
 Bird, get you out of the marsh, your uproar is too much for me,
 Dig a well on top of the dirt-pile; a hole, that's where you belong."

When the Fish had (thus) hurled insults at the Bird,
 The Bird with multicolored body, multicolored face, conscious of
 his beauty,

55. Took not to heart the insults hurled at him by the Fish,
 Indeed he kept on cooing like a nursing (mother),
 Turned not his neck to the words of him, who uttered sinister cries.
 Then did the Bird answer the Fish:
 "How come your heart is so arrogant, you prize (?) yourself so!
60. Your mouth encircles your molehill of a nose, you cannot look behind
 you,
 Shorn of thighs, shorn of feet, try to turn (your) neck towards your
 feet!
 Foul-smelling, nauseating, you make (people) scrape (their) noses,
 No basket can hold your food properly,
 Who carries you, dares not touch his skin with his hands.
65. In the vast sea and wide marsh I am your Nemesis,
 I don't let you eat their rich food, I make it come to my mouth,

- You walk not majestically in the river, my 'South Wind' overwhelms
 you,
 Right before my eyes you swim about in the canebrake,
 (So that) your little ones become an "offering" to me, you are given
 me as my food,
70. (And) your big ones become my dish (?) in the banquet-hall.
 But me, I am the Bird, beautiful (and) noble,
 Beautiful artistry (has gone into) my ornamentation,
 While no (artistic) work has been performed (?) on your form (?),
 Walking about in the royal palace, I am a jewel,
75. In the court my chirping is a delight,
 Of my voice, its sweet, sweet sounds,
 Are a delight for the person (?) of Shulgi, Enlil's son,
 The fruits, the produce (?) of the orchards are great offerings to me.
 Fine groats, peeled barley, emmer wheat, are my rich food,
80. And so how come you don't acknowledge my preeminence! Get your
 neck to the ground!"

- When the Bird had thus hurled insults against the Fish,
 The Fish, trembling with indignation, majestic in (his) might as
 warrior and prince,
 Stayed above the ground like a heavy cloud, stood firm in the dispute,
 Took not to heart the insults hurled at him by the Bird,
85. Did not (?) submit, speaks up accusingly,
 (And) then did the Fish answer the Bird:

- "You with beak scratching (?) legs and neck, with split-feet, cleft
 beak, narrow mouth,
 Ignorant, you chatter away, you have no sense,
 Big eater who fills his mouth constantly, who fills the court with
 droppings,
90. The sweeper-boys, cleaning the house, chase you with ropes,
 The baker, the brewer, the doorkeeper, the entire household are an-
 noyed by you.
 Bird, you did not study me (carefully), didn't examine me closely,
 You have not considered (?) well my weakness (?) and strength, you
 are full of bombast (?),
 Had you assessed correctly my deeds, you would have been greatly
 [impressed (?)],
95. Your speech contains serious errors, you have no sense.

- I, the Fish, bring abundance to the holy shrines, one and all,
 Among the great offerings of the gods, I am paramount,
 Like Ašnan I satisfy the hunger of the land, I am her helper,
 (And so) the people give heed to me, look to me (for food),
 100. Rejoice with me like the harvest-feast, look after my well-being.
 But you, Bird, the great things you have done — I will make you
 realize their arrogance,
 I will pay (?) back tit for tat (?) your false speeches.”

- Then did the Fish set up a plan against the Bird,
 Silently, treacherously, he came alongside (the Bird),
 105. (And) when the Bird had taken off from his nest, to bring food
 for his young,
 The Fish approached the place secretly,
 Laid desolate his brushwood nest,
 Destroyed his well-built ‘houses’, tore down his storerooms,
 Crushed his eggs, hurled them into the sea,
 110. The Fish thus struck at the bird (and) fled in the water.

- Then the Bird with the face of a lion, the claws of an eagle,
 Flew back to his nest fast, with wings aflutter,
 Whirled high like a whirlwind rising towards heaven,
 The Bird, at his nest, eyes aflash, spread open (his) wings and claws,
 115. Walks on his brushwood nest (now) like a broad steppe,
 His mouth hurls invectives against heaven like the Hierodule (Inanna).
 The Bird circles about the Fish, searching the marshes,
 The Bird peers into the river with attentive ear,
 And snatching him out of the water, pinioned him with (his) claws.
 ... (lines 120-121 omitted)

- Then did the Bird answer the Fish:
 “Sophomore, deaf one, nitwit, wretched (?) one,
 Of those who circle the quay, you do not eat their ..., you spend
 (your) days on (your) fodder.
 125. You pig, you lout who gorges himself by devouring his own,
 Whom the watchers ...,
 Fish, you burn (with anger) against me like fire, you ...
 In your ignorance you ...,
 You bring about your own destruction with your woeful arrogance.
 130. But me, I am the Bird who flies in heaven, walks on earth,
 ... (lines 131-136 omitted)

137. (And so) how come you don't acknowledge my preeminence!
Get your neck to the ground!"

(When) the Bird had thus again hurled insults at the Fish,
Then did the Fish open (wide) his mouth (and) look at him with
a fierce countenance:

"Let there be no more speechifying (?), let our verdict be decided,
Let us take our suit to Enki, the judge and arbiter."

(And so) the two of them, pushing (and) quarreling,
... (lines 143-178 omitted)

180. In the disputation between the Fish and the Bird,
The Bird was victorious over the Fish,
Father Enki — Praise!

S. N. KRAMER

NIPPUR

Toen in 1948 het Oriental Institute van de University of Chicago en het University Museum te Philadelphia met een nieuwe reeks opgravingscampagnes in Nippur begonnen, vatten zij een werk op, dat tussen 1888 en 1900 — met onderbrekingen — voornamelijk vanuit Philadelphia begonnen was.

Voor de eerste campagnes in Nippur heeft S. N. KRAMER de gelukkige term „tablet-mining” bedacht. Men ging in deze phase van de ontwikkeling der mesopotamische archaeologie nog vooral aan de slag met het doel zoveel mogelijk museumstukken en andere meeneembare voorwerpen op te delven, door het graven van diepe schachten en tunnels op plaatsen waar proefondervindelijk de beste „resultaten” te behalen bleken (fig. 43). M.a.w. er werd weinig gelet op de nauwkeurige registratie van de vondstomstandigheden van de individuele voorwerpen en op de architectonische betekenis van de gebouwen, die tijdens het verloop van de opgraving onherroepelijk verwoest werden. Eigenlijk was reeds in 1900 deze wijze van optreden verouderd. Men vindt in de geschriften van de man, die als epigraficus bij een deel van de campagnes betrokken was, H. V. HILPRECHT, aan wiens werk wij tenminste nog enigermate begrijpelijke plattegronden en beschrijvingen te danken hebben, ook uiteenzettingen over hoe het eigenlijk had moeten gebeuren. Veel van de chaotische gang van zaken wordt verklaard, als men bedenkt dat gedurende de jaren 1893-1896 één man de hele opgravingsstaf vormde, met een veel te groot aantal arbeiders onder zich, en als men in aanmerking neemt dat tussen de opgravers zelf de felste ruzies ontstonden. En toch was dit werk

in Nippur van het grootste belang, hoezeer men de vernietiging van waardevolle gegevens bejammeren mag.

De stad ligt 100 mijl ZZO van Bagdad, in een gebied dat op het eind van de negentiende eeuw zeer ongezond en onveilig was. De ruïnes worden in tweeën gedeeld door een tegenwoordig opgedroogde, door de inheemsen

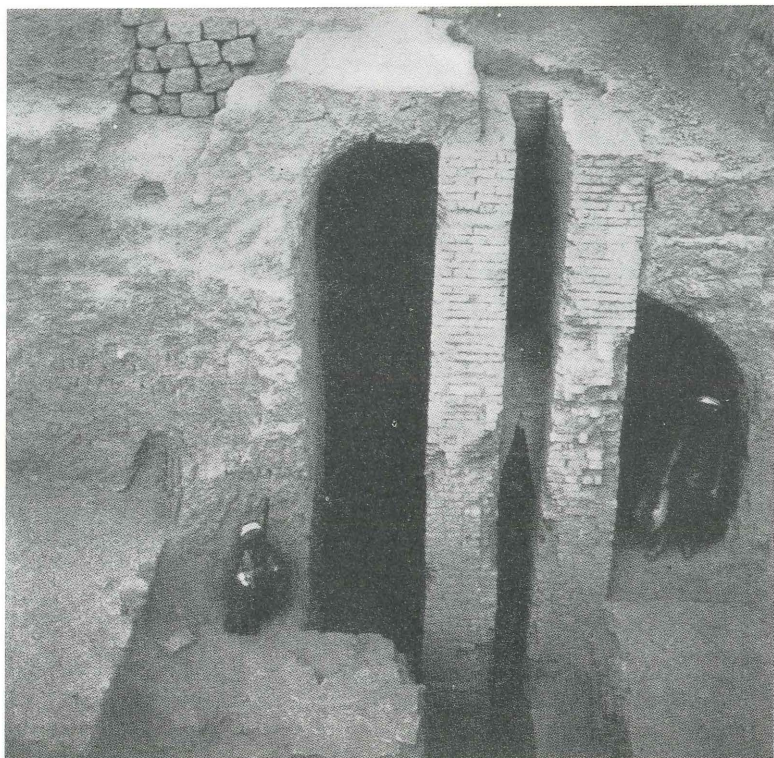

Fig. 43. Bij de eerste reeks opgravingen werd gebruik gemaakt van de vaardigheid der inheemse arbeiders om diep in de ruïnes ongesteunde tunnels aan te leggen. Men ziet hier een installatie in de ZW flank van de ziqqurraat, die zorg moest dragen voor de afvoer van het regenwater. Aan beide zijden boorde men tunnels in de tempeltoren zelf.

Hilprecht, Explorations p. 372

Shatt en-Nil genoemde waterloop (fig. 46), die ongetwijfeld deel uitmaakte van het in de oudheid geheel anders lopende rivieren- en kanalsysteem, dat het water van de langs de stad stromende Eufraat, naar de Perzische Golf voerde. In de inheemse naam voor de puinhevel, Nuffar, zou de oorspronkelijke benaming van de plaats bewaard zijn, hoewel men met dergelijke dingen altijd voorzichtig moet zijn: de z.g. inheemse naam kan de bevolking gesuggereerd zijn.

De voornaamste betekenis ontleent de stad aan het feit, dat zij de cultusplaats van de sumerische hoofdgod Enlil was, hetgeen haar een unieke positie in het land verschafte. In de tijd van de IIIe dynastie van Ur, was Nippur het centrum van een amphictyonie, waarvan alle belangrijke steden van het eigenlijke Mesopotamië deel uitmaakten. De ontdekking van het systeem,

Fig. 44. Behalve de ziqqurraat zelf werd ook het bijbehorende voorhof afgegraven. Men verdeelde het daartoe in vier delen, die successief opgegraven werden. Op zichzelf had dit een zeer goed inzicht in de stratigrafie kunnen geven; registratie van wat te voorschijn kwam ontbrak echter vrijwel geheel. De pilaarachtige bouwsels ontstonden door het ter plaatse overeind laten staan, van wat de opgravers een belangrijke constructie of voorwerp achtten.

Hilprecht, Bel-Tempel, Abb. 31

volgens hetwelk de gouverneurs der provincies, al naar gelang de betekenis van hun ambtsgebied, bijdroegen tot het in stand houden van de cultus, is een van de belangrijkste vondsten, die in de op zichzelf vrij oninteressante administratieve teksten uit deze tijd gemaakt is (W. W. HALLO, *Journal of Cuneiform Studies*, XIV, 1960, p. 88-114). Zelf nooit van grote politieke betekenis, was de stad toch van belang voor iedere mesopotamische vorst met meer dan lokale aspiraties.

Het aantal tabletten dat door de activiteiten van de Amerikanen tevoor-

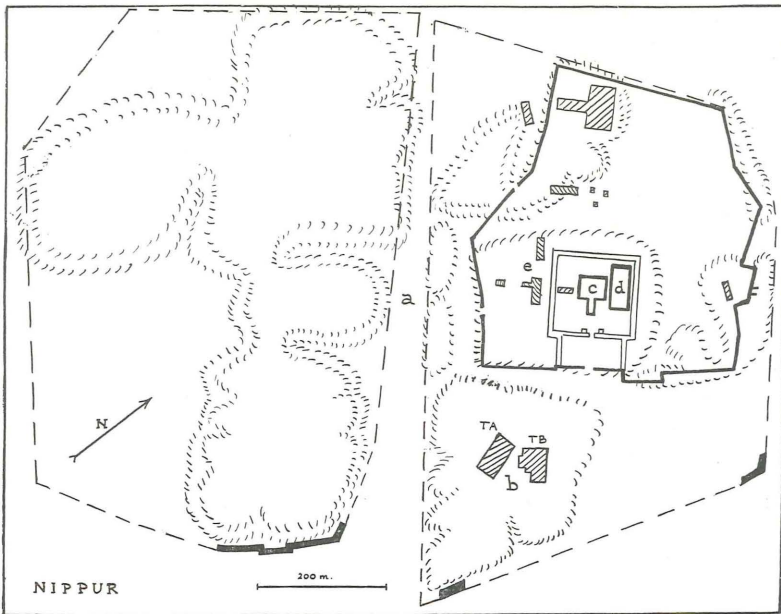
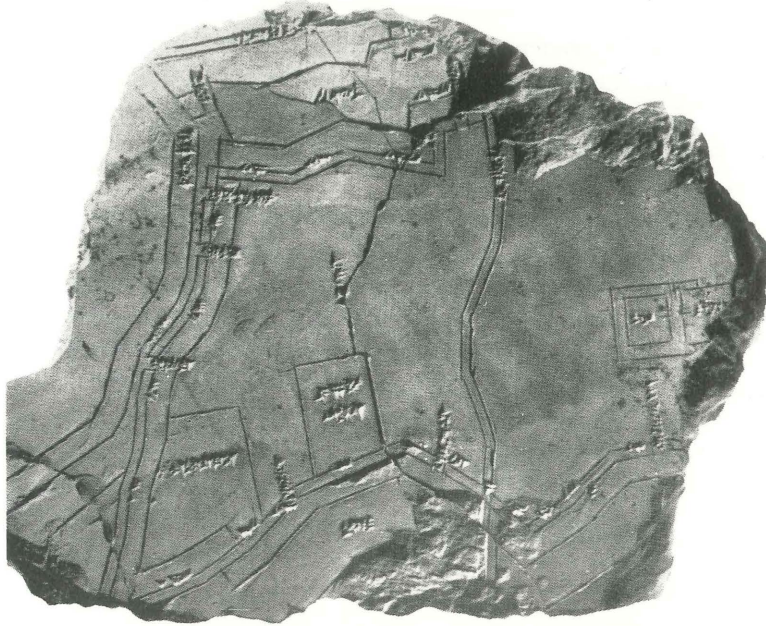

Fig. 45, 46. Tablet met plattegrond van een gedeelte van de stad Nippur en een tekening van de puinheuvel, met intekening van genoemde plattegrond (naar *Sumer IX 2*, 1953, arab. gedeelte, p. 281 v., pl. I). Een interpretatie van de plattegrond is te vinden bij S. N. Kramer, *De geschiedenis begint met de Sumeriërs* (Leiden, 1958), waarbij echter opgemerkt moet worden dat het „Idsjauru“-kanaal niet gelijk is aan de Shaṭṭ en-Nil, de brede inzinking tussen de beide stadshelften (= *a*). In de plattegrond is *b* de z.g. tempelbibliotheek, *c* de ziqurrat (n.b. op het tablet uiterst rechts) en *d* de eigenlijke tempel van Enlil. De gearceerde gedeelten zijn de plaatsen waar de nieuwe reeks opgravingen begonnen is.

schijn kwam, en in handen van de gerechtigden bleef, is te ramen op minstens 36000, waarvan Philadelphia en Istanbul er ieder 17000 ontvingen, en Jena 2000. Zij stammen uit vele verschillende fasen van de babylonische geschiedenis, vormen zelfs voor sommige van deze periodes vrijwel de enige gegevens.

Onze kennis van de oud-mesopotamische geschiedenis berust op een wankel basis. Niet voor niets bestaat er nog grote onzekerheid over de datering van Hammurabi. Wij hebben veel te weinig directe gegevens voor het opstellen van een geraamte voor de geschiedenis. De koningslijsten en „chronieken”, de lijsten van eponymen en jaarnamen zijn onvolledig en vaak beschadigd. De eigenaardigheden van dit soort teksten brengen bovendien vaak mee, dat zij niet zonder meer met elkaar te combineren zijn. Een koningslijst noemt de diverse dynastiën achter elkaar, en niet, zoals de werkelijkheid was, naast elkaar. Een toevallige vondst, als die van de archieven van Mari, kan grote verschuivingen veroorzaken en veel ineens in een juist perspectief plaatsen. Zelfs het archief van één familie over een aantal generaties kan belangrijk zijn. Een vondst als die van Mari, doet ons vooral de onvolledigheid van de assyrische koningslijst voelen: de vele gegevens uit de oud-babylonische periode zijn niet te verbinden met die uit latere tijd uit Babylonië en Assyrië.

Gezien de grote hoeveelheden beschreven materiaal, die reeds in Nippur gevonden zijn, zonder planmatig onderzoek, moet juist deze stad veel meer gegevens kunnen opleveren, en vermoedelijk ook uit die fase — van onbepaalde lengte — van de mesopotamische geschiedenis, waaruit ons geen gegevens overgeleverd zijn: van de ondergang van de eerste dynastie van Babylon tot het midden van de 15e eeuw v. Chr. Over de periode waarin de Kassieten zich van Babylonië meester maakten weten wij niets. Over de daarop volgende periode, waarin in Babylonië een hoog-ontwikkeld systeem van feodale grondheerschappij bloeide, gecombineerd met een krachtig centraal gezag, dat vanuit Nippur uitgeoefend werd door een *guenna* geheten erf-ambtenaar, weten wij juist uit deze stad een en ander.

Minder goed is het gesteld met gegevens uit Nippur voor de tijd van de 1e dynastie van Babylon, dus direct vóór het gat in de overlevering. Teksten die ons een beeld geven van deze periode zijn uit Nippur slechts uit de tijd vóór de unificatie van Babylonië door Hammurabi aanwezig. Ook stammen juist uit deze periode de teksten, die vrijwel zonder hulp van elders, de bron voor de kennis der sumerische literatuur vormen, hoewel nu ook dergelijke teksten uit Ur te beschikking zullen komen.

Deze ongelijke overlevering van teksten is gedeeltelijk zeker te verklaren uit de — ons slecht medegedeelde — vondstomstandigheden. Het is een

droevig feit, dat over het complex vertrekken, dat Hilprecht — overigens ten onrechte — de tempelbibliotheek noemde, nagenoeg niets bekend gemaakt is, afgezien van wat foto's, die slechts tonen onder welke chaotische omstandigheden hier gegraven is, terwijl juist hier — de keuze van de naam wijst er al op — zeer grote hoeveelheden tabletten gevonden werden.

Slechts over het meest imposante gebouw, dat bij de opgravingen gevonden werd, de *ziqqurra*t van het heiligdom van Enlil, is vooral door HILPRECHT een en ander medegedeeld (fig. 47). Hier waren met de niet

Fig. 47. De ziqqurra tijdens de opgraving van de eigenlijke tempel van Enlil in 1950.
Sumer IX 2 (1953), arab. gedeelte, pl. III

zeer nauwkeurige opgravingsmethoden, na resten uit de presargonische periode, bouwfasen te constateren uit de tijd van Naram-Sin van Akkad, van Ur-Nammu, de eerste koning der IIIe dynastie van Ur, van Ur-Ninurta van Isin, van de Kassiet Kadašman-Turgu en van Aššurbanipal.

Het is zeker geen toeval dat juist uit de Akkad-tijd, de tijd der IIIe dynastie van Ur, de vroege oud-babylonische periode, de middenfase van de Kassieten-tijd, tegen het einde waarvan Kadašman-Turgu te plaatsen is, en — in vrij geringe mate — de nieuw-assyrische tijd, veel teksten gevonden zijn. Betekent dit, dat uit de perioden voor welke geen werkzaamheid aan het

grote heiligdom vastgesteld kon worden, ook geen schriftelijke gegevens te verwachten zijn?

In de eerste plaats moet niet vergeten worden, dat de eigenlijke tempel van Enlil eerst door de nieuwe opgravingen blootgelegd is, waarbij nieuwe gegevens over de bouwgeschiedenis naar voren kunnen zijn gekomen, die nog niet bekend gemaakt zijn, hoewel ook hier vanaf de Akkad-tijd vijf hoofdphases vast te stellen lijken¹⁾. Wat bij een opgraving gevonden wordt, behoeft bovendien geen volledige weerspiegeling van de bouwgeschiedenis te zijn: een restauratie kan zo ingrijpend zijn, dat een voorafgaande fase totaal verdwijnt.

In de tweede plaats zijn te Nippur teksten en koningsinscripties uit de laat oud-babylonische periode gevonden, hoewel betrekkelijk weinig in aantal. Er is een inscriptie van Samsu-iluna, de opvolger van Hammurabi over de bouw van een „muur van Enlil” en over kanalisatiewerkzaamheden aan de „Eufraat van Nippur”. Van de voorlaatste koning van de eerste dynastie van Babylon, Ammi-šaduqa, is er een late copie van een inscriptie gevonden. Men kan dus aannemen dat de stad ook voor de vorsten van de late oud-babylonische tijd van betekenis was.

Nippur is misschien een van de plaatsen vanwaar men een oplossing mag verwachten van onze moeilijkheden met de tijd zonder bronnen na het einde der oud-babylonische periode. Sinds er een kentering is gekomen in de waardering van de Kassietische tijd, die niet meer gezien mag worden als een periode van diep verval, kan men ook redelijker wijze verwachten, dat gegevens uit de eerste phase van dit tijdvak tevoorschijn zullen komen. De gedachte dat er, nadat er gedurende vele eeuwen in Mesopotamië geschreven was, ineens een tijdperk zou kunnen komen, dat het schrijven a.h.w. vergeten was, is niet aanlokkelijk.

Het hoog ontwikkelde bestuursstelsel, waarvan Nippur in de tweede phase der Kassietische periode het centrum was, had toen zeker al een lange ontwikkeling achter de rug. Hiervan moeten sporen te vinden zijn. Bij een lange ononderbroken ontwikkeling overheersen echter bij het vinden van archivalia de latere fases: het oudste materiaal werd al in de tijd zelf opgeruimd en is dus niet meer in de gebouwen der administratie te vinden, doch ligt misschien ergens op een afvalhoop, of is voor opvulling van een vloer gebruikt. Men is in alles afhankelijk van een gelukkige vondst. Voorlopig kan echter in dit verband van de nieuwe opgravingen slechts gezegd worden, dat, zover daar iets over bekend gemaakt is, men op plaatsen in de

1) Vgl. voorlopig TH. BUSINK, *De tempel van Enlil te Nippur*, J.E.O.L. 13 (1953-54), p. 335-346.

stad werkt, waar weinig te verwachten is voor de oplossing van ons probleem.

Op een voor de historicus aantrekkelijke kant van het onderzoek in Nippur dient nog gewezen te worden. In de z.g. tempelbibliotheek (fig. 48) zijn tijdens de eerste reeks opgravingen vertrekken gevonden, die in de oud-babylonische tijd voor het onderricht aan jonge schrijvers werden gebruikt. Behalve dat het mogelijk is de schuchtere pogingen van de leerlingen

Fig. 48. Gedeelten van de ruïnes de z.g. tempelbibliotheek. In deze omgeving werden talloze geschreven documenten gevonden.

te volgen, leveren de latere fasen van het onderwijs ons zeer belangrijke afschriften van teksten, waarvan de originelen tot dusver niet terug gevonden zijn. Er is b.v. een grote tekst gevonden met afschriften van inscripties van de koningen van Akkad op voorwerpen, die als wijgeschenken in een tempel — wel die van Enlil in Nippur — geplaatst waren. Ook moet er een tekst gevonden zijn met het afschrift van een inscriptie van de vorst van de Guti, een stam die een einde maakte aan de dynastie van Akkad, en daardoor een der duisterste tijdvakken van de mesopotamische geschiedenis inluidde. Dit tablet is echter na de opgraving verdwenen. Ook voor de tijd van de

IIIe dynastie van Ur bestaan dergelijke verzamelingen van copiën van inscripties. De brieven die een spaarzaam licht werpen op de omstandigheden rond de val van de IIIe dynastie van Ur vormen een vergelijkbare collectie. Juist voor de geschiedenis van de stad Nippur zijn hier belangrijke details te vinden. Ook hier zou men op aanvullingen op de overigens nog meest ongepubliceerde teksten kunnen hopen. De sterk historische belangstelling van de schrijversschool van Nippur werd nagevolgd door die van Ur, waar o.m. ook afschriften van inscripties uit de Akkad-tijd gevonden werden.

G. VAN DRIEL

OSTRACOLOGIE

Toen Prof. DE BUCK in 1929 het ambt van lector in de Egyptologie aanvaardde, deed hij dit met een rede getiteld „Het typische en het individuele bij de Egyptenaren”. Met voorbeelden uit de beeldende kunst en uit religieuze en historische teksten toonde hij daarin aan, dat voor de Oude Egyptenaren slechts het typische, het algemene, het symbool, van belang was, niet het individuele, het „einmalige”. Daarom zijn koningsinscripties en biografieën van ambtenaren in onze ogen zo inhoudsloos; nergens tonen ze ons het individu. Daarom ook is de geschiedenis van het Oude Egypte nog steeds niet veel meer dan een lange reeks feiten en jaartallen; de persoonlijke achtergrond blijft ons ontoegankelijk, want de bronnen laten deze nergens zien. De conclusie, die DE BUCK uit zijn betoog trok, was dan ook dat „ons onderzoek het vruchtbaarst zal zijn, wanneer wij den Egyptenaren een Egyptenaar worden en ons richten naar hunne gezichtspunten”.

Deze kijk op de Egyptische cultuur is in de afgelopen 35 jaar geheel bevestigd. Slechts langs omwegen is het mogelijk iets op te lichten van de sluier, die de bronnen zelf over het historisch gebeuren hebben uitgespreid. Met één uitzondering echter. Er bestond nl. één gemeenschap, één dorp in het Oude Egypte, waarvan ons wél directe berichten uit het werkelijke leven „Einmaligkeiten”, persoonlijke gebeurtenissen bekend geworden zijn. Dat is een arbeidersdorp op de Westoever van de Nijl, tegenover de hoofdstad Thebe (fig. 50). De inwoners ervan zijn de bouwers van de graven in het beroemde koningsdal, evenals van de talloze graven der aanzienlijken in die omgeving. Het dorpje, of stadje als men wil — het is ommuurd —, tegenwoordig naar een later Koptisch klooster daar ter plaatse Deir el Medineh genoemd, is ons goed bekend door de opgravingen van het Franse archaeologische Instituut in Egypte, die hier tussen de jaren 1922 en 1951 hebben plaatsgevonden. Hiervandaan nu is het dat de overgrote meerderheid der ostraca, welke in Egypte zijn gevonden, afkomstig is.

Het Griekse woord ὄστρακον betekent „potscherf”, maar in Egypte verstaat men daaronder ook de platte stukken kalksteen, die evenals de scherven soms werden gebruikt om er op te schrijven. Papyrus was immers vrij duur. De gewoonte om op scherven te schrijven kwam overal in het Oude Oosten voor, net als in het klassieke Griekenland; men denke aan het ostracisme in Athene. Het vreemde in Egypte is, dat we tot op heden vrijwel alleen beschreven ostraca uit Thebe en omgeving kennen, die bovendien alle uit het Nieuwe Rijk dateren en in meerderheid uit bovengenoemd dorp komen; maar dat zijn er dan ook duizenden.

De Egyptische ostraca worden ruwweg onderscheiden in drie soorten: die waarop literaire teksten of gedeelten daarvan staan geschreven (soms, maar lang niet altijd, als oefeningen van leerlingen), die waarop tekeningen en schetsen voorkomen (bijv. ontwerpen voor de decoratie van grafwanden) en tenslotte die, welke allerlei aantekeningen uit het dagelijkse leven bevatten: brieven, koopcontracten, inventarissen, absentielijsten van de arbeiders, enz. Voor deze laatste categorie geldt wat boven is gezegd: hier hebben we te maken met het echte dagelijks leven van een Oud-Egyptische gemeenschap.

De bestudering der ostraca is van betrekkelijk recente datum. Dat is enerzijds een gevolg van de grote problemen die de ontcijfering van de teksten ons stelt. Uit de aard der zaak is het schrift van deze vluchtige notities vaak slordig, soms bijna stenografisch. Bovendien zijn de scherven, daar de teksten erop slechts voor een kort gebruik bedoeld waren, al in hun ontstaansperiode spoedig weggegooid. Daarbij zijn ze vaak gebroken. Hun toestand is er bij het eeuwen lang onder het puin liggen niet beter op geworden. Complete ostraca zijn dus tamelijk zeldzaam. Tenslotte is de inkt waarmee ze beschreven zijn niet erg houdbaar, wanneer ze aan de lucht worden blootgesteld. Een tekst op een museumstuk, die een halve eeuw geleden nog leesbaar was, is nu al vaak te veel verbleekt om er uit wijs te kunnen worden.

Anderzijds is de ostracologie gehandicapt door de enorme verspreiding van de stukken over talloze Europese en Amerikaanse musea en particuliere collecties, al bevindt zich uiteraard het grootste aantal ervan in Cairo. Tot voor de laatste Wereldoorlog waren deze scherven, die door de bewoners van het moderne Luxor zonder moeite in de ruïnevelden van het oude Thebe konden worden opgeraapt, voor reizigers tegen een geringe prijs te koop. Ze zijn wel niet bijzonder aantrekkelijk, maar als souvenir toch wel gevraagd. Er moeten er zich dan ook zeker nog vele op aan de wetenschap onbekende plaatsen bevinden. Iemand als Sir ALAN GARDINER kon nog in deze eeuw een prachtige collectie ervan aanleggen. Omdat de stukken zo gemakkelijk breken komt het voor dat delen van één ostracon over verscheidene verza-

melingen verspreid raakten, zodat alleen iemand die het hele materiaal kan overzien ze weer kan samen brengen.

Zó iemand is Prof. ČERNÝ uit Oxford. Hij heeft een groot deel van zijn leven gewijd aan de bestudering en de publicatie van deze ostraca, vooral van die welke gevonden zijn in en om Deir el Medineh, in het dal der koningsgraven en dat der koninginengraven, daterend uit de 19e en 20e dynastie. Een andere groep vormen de ostraca, die de Amerikaanse opgravers bij Deir el Bahri vonden en die uit de 18e dynastie stammen. HAYES publiceerde een gedeelte daarvan. Zij hebben bijna uitsluitend (voor zover geen literaire teksten of schetsen, vgl. fig. 49) betrekking op het aanleggen van graven, de bevoorrading van de arbeiders daarbij, vorderingen bij het werk, enz. Hier volgt een voorbeeld (Hayes, Ostraka, nr. 74):

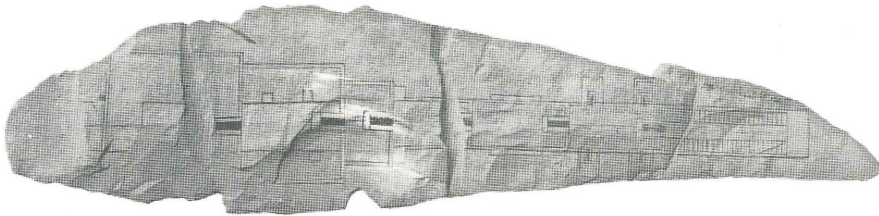

Fig. 49. Dit ostracon (Cairo C.G. 25 184), dat de plattengrond vertoont van het graf van Ramses IX (\pm 1125 v. Chr.), vormt een schakel tussen de ostraca met teksten uit het dagelijks leven en die welke schetsen en tekeningen bevatten. De oorspronkelijke bijschriften zijn grotendeels verbleekt.

„De eerste overstromingsmaand, de 28ste dag. Begin van het werk door steenhouwer Besjau aan de noordelijke vleugel, die in de harde rots ligt. Aan de zuidkant ervan: 4 el, dat is het werk van steenhouwer Tety”.

Een verslag dus van één dag werk aan een deel van een graf. De opmerking over de „harde rots” is wel bedoeld als een verontschuldiging voor eventueel langzaam opschieten op de volgende dagen.

Uit een reeks van dergelijke teksten kan men de gang van zaken bij de aanleg van een graf reconstrueren (het betreft hier het graf van Senmoet, de bekende gunsteling van koningin Hatsjepsoet), hetgeen voor archaeologen van belang kan zijn. Maar tevens is dit tekstje een document humain: de bouwvakker verontschuldigt zich voor zijn geringe prestatie.

Heeft hij het ostracon zelf beschreven? Waarschijnlijk niet. Het aantal dergenen die de schrijfkunst machtig waren is mogelijk in „het dorp” abnormaal groot geweest. Dit zou o a. blijken uit de talloze, overigens vaak onbeholpen, inscripties die op de rotswanden in die buurt zijn aangetroffen (zgn. graffiti). Maar toch waren het hoofdzakelijk beroepsschrijvers, die

voor de teksten verantwoordelijk waren. Prof. ČERNÝ is zelfs in staat in sommige gevallen hun persoonlijk handschrift te herkennen. Zo'n schrijver treffen wij aan in het volgende verhaal (Ostr. Gardiner 4):

„Jaar 5, de derde overstromingsmaand, de 28ste dag. De beeldhouwer Kaha deed een beroep op Koning Amenophis, zeggende: „Mijn Goede Heer, kom heden. Mijn twee kledingstukken zijn gestolen”. Hij haalde de tovenaars Amenmose, zeggende: „Lees de huizen van het dorp op”. Men las ze op en toen men kwam aan het huis van de schrijver Amennacht knikte hij (*d.i. de koning*), zeggende: „Zij zijn bij zijn dochter...”

Hier is het ostracon afgebroken, maar op de andere zijde gaat de tekst door:

„Voor getuigen, schrijver A. . . ., (de werklui?) Apatjew, Neferhotpe, Jene, Hay en waker Chay, terwijl de hele ploeg (er bij) stondnofre. En de schrijver Amennacht stond vóór de god (*d.i. koning Amenophis*), zeggende: „Wat de kleren betreft, waarvan gij spreekt, heeft de dochter van schrijver Amennacht ze gestolen?” En de god knikte.....”

Een levendig toneeltje! Het hele arbeidersdorp („de ploeg”) staat rondom het beeld van de beschermer van het dorp, koning Amenophis I (hij had indertijd de nederzetting gesticht), terwijl de tovenaars vragen stelt. Hij leest de namen af van de huizen, d.w.z. van hun bewoners, en als de schuldlige wordt genoemd geeft het beeld een teken. Of dat door knikken gebeurde, als hier vertaald, is onzeker. Mogelijk schreed (de drager van) het beeld een stap naar voren. Wel hebben we er enig idee van hoe dat met die naamlijst ging. In het dorp en daarbuiten zijn bij de opgravingen een paar dubbelgevouwen en saamgebonden stukjes riet gevonden, waarop de namen van een aantal huizen (d.i. hun bewoners) staan geschreven. Bovendien bevond zich in één compleet, met een koordje omwonden bundeltje een stuk riet met het opschrift „Iemand uit de stad” en één met „Iemand van buiten”. De met name op andere stukjes aangeduiden waren dus waarschijnlijk de meest in aanmerking komende (buren?), al werd er ook rekening gehouden met de mogelijkheid dat het een ander kon zijn, hetzij uit het stadje of van daarbuiten.

Al met al een stukje historie, klein en onbelangrijk, maar e c h t, zoals het zich eens, omtrent 3100 jaar geleden, heeft afgespeeld. Één facet uit dat rijke alledaagse leven van „het dorp”, waarvan de ostracologie ons zoveel kan vertellen.

Lang niet alle teksten zijn zo interessant als deze. De grote meerderheid is op zichzelf vrijwel waardeloos. Ook daarvan een voorbeeld, met opzet een weinig zeggend exemplaar. (Ostr. Deir el Medineh 8)

Jaar 3

Tweede wintermaand, 20ste dag.

Brandhout	2400
Takkenbossen	32
Desy-potten	40
Tjeboe-potten	50

Dit is kennelijk een factuur of kwitantie, zoals er zeer vele gevonden zijn. Als enkeling onbelangrijk, tamelijk onbegrijpelijk ook, leveren ze door hun massa toch wel waardevolle gegevens. Bijvoorbeeld over het gebruikte vaatwerk, de aantallen van de verschillende soort potten, hetgeen tot hun identificatie kan leiden. Dan zou men uit de frequentie en de aard van de leveranties iets over de levensgewoonten van de gebruikers ervan kunnen opmaken. Moeilijkheden zijn er echter ook, in bijna iedere tekst. In welke maateenheid is bijv. de hoeveelheid brandhout bedoeld? Wat betekent „Jaar 3”? Van welke pharao? Dat is zonder meer niet uit te maken.

Het dateren van de ostraca is een geweldig moeilijk probleem. Ze zijn nl. zelden van een duidelijke datering voorzien. „Jaar 3” geeft geen antwoord op de vraag: van welke koning? Het schrift van de tekst verschaft op zijn best een globaal houvast, in welk tijdvak ze thuishoren. Alleen met behulp van de namen, die er soms in voorkomen — zoals in ons tweede voorbeeld — kan men een poging doen tot enige zekerheid te komen. We kennen nl. schrijver Amennacht uit een reeks van wel gedateerde ostraca en graffiti, en ook de andere daar genoemde personen komen elders voor. Zo blijkt dat het jaar 5 waarschijnlijk het vijfde regeringsjaar van pharao Ramses IV is geweest. Zulke dateringen zijn van belang indien men wil proberen van de gegevens der ostraca series te maken. Er komen bijv. in vele teksten prijzen voor, prijzen van allerlei gebruiksvoorwerpen: kledingstukken, werktuigen, vee, meubels, grafuitrusting, enz. Indien het nu mogelijk zou zijn vast te stellen uit welke periode die prijzen ieder afzonderlijk dateren, en zodoende tabellen samen te stellen van het prijsverloop van één voorwerp, dan ware het wellicht mogelijk dat daaruit enige gegevens over het conjetuurverloop in het Nieuwe Rijk te voorschijn kwamen. Of dit zo is, valt voorlopig nog niet te zeggen. Schrijver dezes hoopt van zijn pogingen daartoe in de toekomst nog eens iets te kunnen meedelen. Hij vleit zich echter nu reeds met de hoop het belang van de ostracologie voor de kennis van het Oude Egypte te hebben aangetoond.

JAC. J. JANSSEN

Fig. 50. Deir el Medineh, het ommuurde dorp der necropolisarbeiders. In de verte het Nijldal, waarbij aan de rand nog juist het Ramesseum zichtbaar is.

EEN EGYPTISCHE HANDSPIEGEL

Egyptische handspiegels zijn niet zeldzaam en in vele musea kan men prachtige exemplaren bewonderen. Zij dateren uit alle perioden van de Egyptische geschiedenis. De vorm is in wezen eeuwenlang dezelfde gebleven. De discus, van koper, brons of zilver, is min of meer cirkelvormig. Slechts in de Late Tijd zijn er soms versieringen in gegraveerd. Spiegelglas was in Egypte tot aan de Romeinse tijd onbekend. Het handvat is gewoonlijk uit hout, been of brons vervaardigd en heeft oorspronkelijk de vorm van een zuil (Y) of een stok (Q). Sinds het Nieuwe Rijk zijn de handvatten meer bewerkt. Speciaal vrouwenfiguurtjes en de gezichten van de godin Hathor en de god Bes worden als versiering gebruikt. Onder de talrijke fraaie spiegels is vooral die van koningin Ahhotep I (de moeder van de farao's Kamose en Ahmose) bekend. Dit exemplaar was te zien op de tentoonstelling 5000 jaar kunst uit Egypte in het Rijksmuseum te Amsterdam.

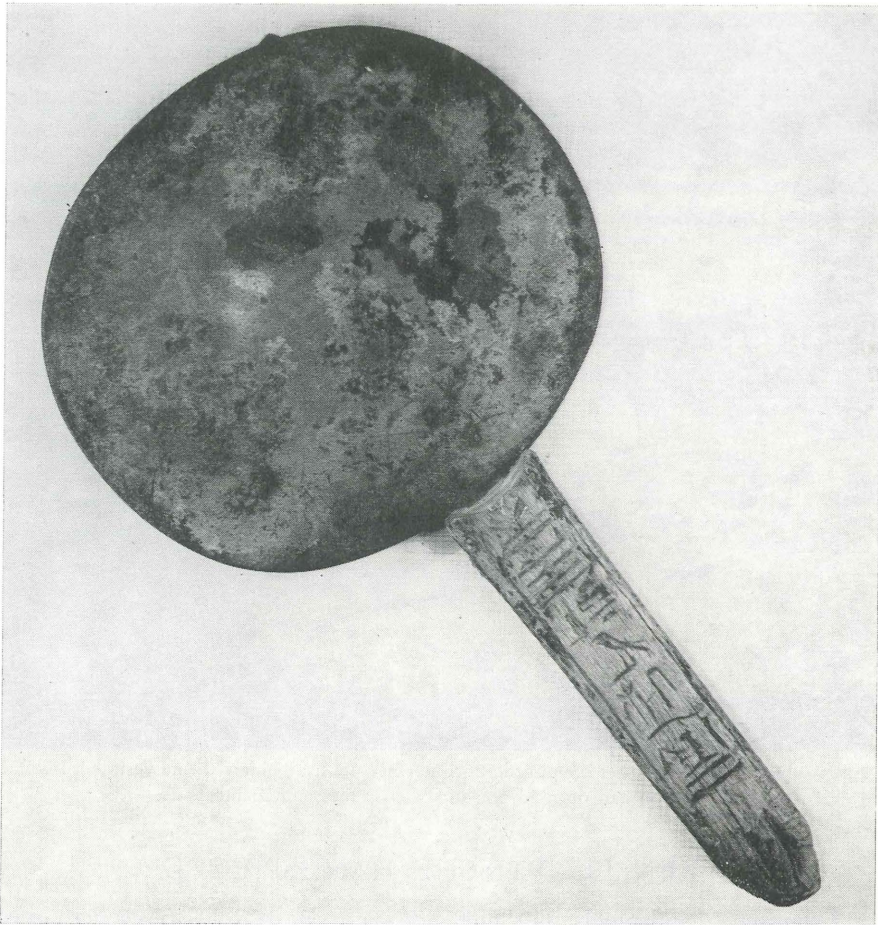
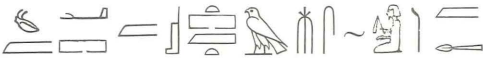

Fig. 51. Bronzen handspiegel, met handvat van accaciahout, eigendom van „Hormes, die naar in de Plaats der Waarheid”.

Een spiegel was in Egypte een tamelijk waardevol bezit. De gewone bevolking had er beslist geen geld voor. In de bekende „Vermaningen van Ipuwer” (papyrus Leiden I 344), een beschrijving van de sociale onrust aan het eind van het Oude Rijk, lezen we over de buitensporige luxe der nieuwe rijken: „..... de vrouw die tot nu toe haar gezicht slechts in het water kon bekijken, heeft nu een bronzen spiegel ...”.

De hier afgebeelde spiegel kwam onlangs in bezit van schrijver dezes. De discus is van brons, met een donkergroene patine, zonder versiering. Het handvat is van acaciahout. De totale hoogte is 28.5 cm. en de grootste breedte

van de discus is 15.6 cm. Het handvat meet 14.5 cm. bij 2.5 cm., terwijl op de voorzijde de naam van de eigenaar is ingesneden.

De tekst luidt:

„De dienaar in de Plaats der Waarheid, Hormes, zaliger” (fig. 51).

Deze Hormes was dus een van de arbeiders in de necropolis van Deir-el-Medinah (fig. 50). Zij waren het die tijdens het Nieuwe Rijk de koningsgraven uithakten en van reliëfs en schilderingen voorzagen. Door de talrijke ostraca, die tijdens de opgravingen voor de dag zijn gekomen, zijn wij vrij goed ingelicht over hun levensomstandigheden.

Door bemiddeling van Miss ROSALIND MOSS was Prof. ČERNÝ, die in de loop der jaren de „Burgerlijke Stand” van Deir-el-Medinah heeft samengesteld, zo vriendelijk de oorspronkelijke eigenaar van deze spiegel te identificeren. Veel is er niet van hem bekend, maar het staat wel vast dat zijn zoon Pashedu was, de bezitter van graf 339 in Deir-el-Medinah. Hiermee is ook de datering gegeven, nl. ten tijde van Ramses II (\pm 1250 v. C.).

Moge dit kleine artikel er toe bijdragen, dat meer voorwerpen uit privécollecties in *Phoenix* of een ander tijdschrift openbaar worden gemaakt. De geschiedenis heeft bewezen dat daaruit vele aangename verrassingen zijn voortgekomen.

R. J. DEMAREE

EGYPTISCHE LEVENSWIJSHEID III

Het juiste woord. Het advies wordt gegeven, bedachtzaam te zijn in het spreken. Spreek alleen over iets, als ge ter zake kundig zijt. „Wanneer gij een man van aanzien zijt, die zit in de raad van zijn heer, concentreer u op het goede. Uw zwijgen is nuttiger dan Tftf-planten. Spreek, wanneer gij het kunt uitleggen. Het is een deskundige, die spreekt in de raad. Spreken is zwaarder dan enig ander werk. Het is degene, die het uitlegt, die het (aan anderen) ter beschikking stelt” (Ptahhotep, spreuk 24). Wie veel spreekt, heeft veel te verantwoorden. Zuinigheid met woorden is daarom aan te bevelen. „Laat de woorden niet vele zijn. Zwijg, zodat gij een goede wordt” (Ani IV. 1). „Spreek geen woord, wanneer het daartoe niet het geschikte ogenblik is” (Anchsjesjonq). „Beter is stomheid dan overijling met de tong” (Anchsjesjonq). Men moet dus zijn tijd bij het spreken afwachten. Pas op uw woorden! Als ge iemand een onvriendelijk woord toevoegt, wordt dat doorverteld en het leidt tot vijandschap jegens u. „Juich niet over een vreemdeling (in malam partem bedoeld), zodat gij spoedig

uw uitspraak tegen u zelf gericht vindt. Wanneer hij een verkeerde bewering, die uit uw mond is gekomen, herhaalt (verder vertelt), maakt ge vijandschap" (Ani VII. 7-9). Uit allerlei mogelijke antwoorden moet ge de goede kiezen en de slechte voor u houden. „De buik van een mens is ruimer dan een graanschuur, die vol is van allerlei antwoorden. Het veld (d.w.z. het innerlijk) van een man, men kent niet degene, die het rondgaat. Het hart is er de deurwachter van. Neem van al het uitgelezene, om het kwade op te sluiten tot uw dood. Woorden zijn vele, het leven is kort. Kies het goede uit, zeg het, terwijl het slechte opgesloten blijft in uw binnenste. Antwoorden zijn sterk. Spreek het liefelijke in liefde, dan zult gij bij mij zijn tot in eeuwigheid" (Ani VII. 9-11). Het Spreukenboek beveelt spaarzaamheid met woorden aan. „Wie verstandig is, is spaarzaam met zijn woorden, en de kalme van geest is een man van inzicht" (17 : 27). „Bij een menigte woorden zal de overtreding niet uitblijven, maar wie zijn lippen bedwingt handelt verstandig" (10 : 19). Men moet het goede antwoord kiezen: „Een mens kan vreugde vinden in zijn antwoorden, en hoe goed is een woord op zijn tijd" (15 : 23). „Wie zijn mond en tong bewaakt, bewaart zichzelf voor veel benauwdheid" (21 : 23).

Verwerf u de achting en de vriendschap van uw medemens. „Plaats uw goede eigenschappen in het binnenste van de mensen, dan zal elk het woord tot u richten. Men juicht over de uraeusslang, maar bespuwt Apophis" (Amenemope, spreuk 8). De uraeus is de cobra aan het voorhoofd van de koning, die hem verdedigt tegen zijn vijanden. Apophis is de demonische slang, die de boot van de zonnegod aanvalt. Men moet op de eerste en niet op de tweede lijken, dus zorgen, dat men om zijn goede eigenschappen door de mensen geprezen wordt. „Een goede naam is verkieslijker dan veel rijkdom, bemind te zijn is beter dan zilver en goud", zegt het Spreukenboek (22 : 1). Wie vriendelijk is verwerft zich een goede naam: „Wees niet slecht. Vriendelijkheid is goed. Maak uw gedenkteken duurzaam door uw bemindheid. Dan dankt men God om uwentwil, men prijst uw goedheid en bidt voor uw gezondheid" (Leer voor Merikare). Als iemand voorspoedig is, zijn velen hem gunstig gezind, maar zijn ware vrienden leert hij pas in de nood kennen. „Zijt ge gelukkig, dan kijken velen naar u om, maar wanneer ge alleen komt te staan, vindt ge uw familie" (Ani VII. 2-3).

Tegen afgunst en hebzucht. „Vul niet uw hart met andermans bezit. Let er op, dat gij werkt voor u zelf" (Ani VI. 4). De bedoeling van deze spreuk is ook, dat men er niet op moet rekenen, wel door een ander onderhouden te worden, terwijl men zelf te lui is om te werken. Zo raakt men zijn zelfstandigheid kwijt en wordt men te veel van een ander afhankelijk. Als ge bij een voornaam man in dienst zijt, wees dan niet jaloers op zijn rijkdom.

„Wees niet begerig naar het bezit van een aanzienlijke, wanneer ge nog ruimschoots uw mond kunt vullen met brood” (Amenemope, spreuk 12). „Stel uw zinnen niet op het bezit uws naasten, denkende: ‘Daarvan wil ik leven’; verwerf voor u zelf”. „Spreek niet: ‘Zie het akkerland mijns broeders’; zie naar wat u zelf toebehoort”. „Werp geen begerige blik op het bezit uws naasten, opdat gij niet in..... valt” (Anchsjesjonq). Het Spreukenboek vermaant, niet jaloers te zijn op zondaars, waarbij verondersteld wordt, dat het hun voorspoed betreft. „Wees niet jaloers op zondaars, maar elke dag op de vreze des Heren” (23 : 17). „Wees niet afgunstig op slechte mensen, begeer niet met hen te zijn” (24 : 1).

Spreuk 19 van de wijsheid van Ptahhotep is tegen hebzucht gericht. „Indien gij wilt, dat uw toestand gunstig is, en dat gij u vrijwaart voor alle kwaad, hoed u voor hebzucht. Het is de pijnlijke ziekte van een, die gemeden wordt. Daardoor verdwijnt de vertrouwelijkheid. Het maakt vaders en moeders vijandig met broeders van de moeder. Het verbittert zoete vriendschap. Het verwijdert de vertrouwde van de heer. Het verstoot de gehuwde vrouw. Het is een samenraapsel van alle kwaad. Het is een pakket van allerlei lelijkheid. Een man floreert, wanneer hij juist is in de waarheid. Iemand, die gaat volgens zijn rangorde, maakt daardoor een testament (d.w.z. heeft iets, om aan zijn erfgenamen na te laten), maar de hebzuchtige heeft niet (eens) een (eigen) graf”. „Wees niet hebzuchtig bij het delen. Wees niet begerig, behalve naar uw eigen portie. Probeer niet meer te krijgen ten koste van uw eigen familie..... Een weinig, waarnaar men begerig is, doet vijandschap ontstaan uit kalmte” (Ptahhotep, spreuk 20). Vergadert u geen schatten op aarde, want rijkdom is vergankelijk (vergelijk Matth. 6 : 19). „Jaag geen rijkdom na. Er is niemand, die Sjait en Renennet (oogstgodinnen, symbolen van voorspoed) niet kent (ieder krijgt op zijn tijd wel eens deel aan aards geluk). Werp uw hart niet naar buiten, want ieder mens heeft zijn vastgestelde tijd. Span u niet in, om meer te hebben, wanneer uw bezit veilig gesteld is. Wanneer u rijkdom door roof aangebracht wordt, blijft deze geen nacht bij u. Bij het aanbreken van de dag is hij er niet meer... Verheug u niet over door roof verworven rijkdom en klaag niet over armoede” (Amenemope, spreuk 7). In dezelfde geest zegt het Spreukenboek: „Tob u niet af voor rijkdom — aldus van uw inzicht afziende — nauwelijks slaat ge uw oog er op, en hij is er niet meer; plotseling heeft hij vleugels gekregen, en vliegt als een arend ten hemel” (23 : 4-5). Gestolen goed gedijt niet: „Schatten, in goddeloosheid verworven, doen geen nut, maar gerechtigheid redt van de dood” (Spreuken 10 : 2).

Wees waarheidsgetrouw en onpartijdig. „Wanneer gij de zoon van een raadsheer zijt, een boodschapper, die een menigte tevreden stelt, houd u

dan (nauwkeurig) aan de tekst van het document. Spreek en wees niet partijdig, opdat hij (de raadsheer) zijn bedoeling niet zegt (tot) de ambtenaren en aan hun kant gaat staan. Dan wendt uw geval zich tot het oordeel" (Ptahhotep, spreuk 28). De bedoeling van deze spreuk schijnt te zijn, dat, wanneer iemand niet eerlijk is voor de rechtbank, de uitspraak van de rechters in zijn nadeel zal uitvallen. Eerlijkheid in het gericht is ook een onderwerp in het Spreukenboek. „Het is niet goed voor de goddeloze partij te kiezen, noch de rechtvaardige te verstoten in het gericht" (Spr. 18 : 5). „Het is niet goed in het gericht partijdig te zijn. Wie tot de schuldige zegt: 'Gij staat in uw recht', hem zullen volkeren vloeken, natiën hem verwensen, maar hun, die bestraffen naar recht, gaat het goed, over hen komt voorspoed en zegen" (Spr. 24 : 23-25). Corruptheid van de rechters was in het oude Nabije Oosten een zeer verbreid kwaad. Voor „baksjis" kan men alles gedaan krijgen. De wijsheid van Amenemope waarschuwt er tegen: „Breng niet iemand in het ongeluk in het gericht, en buig de gerechtigheid niet. Zie niet kostbare kleren aan en wijs iemand niet af, die een vuil gewaad draagt. Neem geen geschenken van een invloedrijke aan en onderdruk de zwakke niet ten zijnen gunste. Gerechtigheid weegt zwaar bij God. Hij geeft die aan wie Hij wil" (Amenemope, spreuk 20). „Wie geschenken haat zal leven", zegt het Spreukenboek (15 : 27).

Men moet waarheidsgetrouw zijn in het overbrengen van een bericht. „Wanneer gij een vertrouwde zijt, die de ene grote tot de andere zendt, wees dan in alle opzichten nauwgezet, wanneer hij u zendt. Voer zijn opdracht uit, zoals hij hem zegt. Pas op, maak niet een woord slecht, dat onenigheid zou kunnen maken. Houd u aan de waarheid en overtreed haar niet. Het wassen van het hart wordt niet herhaald (d.w.z. ge moet niet uw toehoorder vleien). Verzwijg niet wat u is gezegd, hoed u voor vergeetachtigheid" (Ptahhotep, spreuk 8). Wanneer een bode een bericht niet juist overbrengt, zou hij tussen twee mensen onenigheid kunnen veroorzaken, daar de een van de ander een verkeerde indruk krijgt. „Neem geen woord weg en voeg het niet toe. Zet niet het een op de plaats van het ander" (Ptahhotep, regels 608, 609). Ook in het Spreukenboek komt de figuur van de betrouwbare boodschapper voor: „Een goddeloze boodschapper brengt ongeluk aan, maar een betrouwbaar afgezant verkwikking" (Spr. 13 : 17). Ook een onaangename boodschap moet stipt uitgevoerd worden. „Wanneer ge uitgezonden zijt met een onprettige boodschap, en gij hebt degene lief, die hem opgedragen heeft, schreeuw dan niet tegen hem, die u kwetst en antwoord hem niet op eigen gelegenheid" (Amenemope, spreuk 2).

Onoprechtheid is een grote zonde. „Zeg tot een driftkop uw complimenten niet op huichelachtige wijze, terwijl er angst voor hem in uw binnenste is.

Spreek niet onoprecht met iemand. Dat is God een afschuw. Scheid uw hart niet af van uw tong (zeg niet iets anders dan ge denkt). Dan zal geheel uw beleid voorspoedig zijn. Gij zult gewichtig zijn voor de menigte en behouden in Gods hand. God haat hem, die huichelachtig spreekt" (Amenemope, spreuk 10). Vooral, wanneer men zich voor de rechtbank te verantwoorden heeft, moet men de waarheid spreken. „Verschijn niet in het gericht voor een rechter en vervals niet uw woorden. Wees niet onzeker met uw antwoord, wanneer uw getuigen voorgeleid zijn. Span u niet in met eden bij uw Heer noch met woorden in het hof van onderzoek. Zeg de waarheid voor de rechter, opdat hij geen macht krijgt over uw lichaam. Wanneer gij morgen voor hem verschijnt, dan betuigt hij al uw woorden bijval. Uw uitspraak draagt hij in de residentie bij het hof van de dertig voor" (Amenemope, spreuk 19). Ook de wijsheid van Anchsjesonq neemt het op voor eerlijkheid. „Een huichelaar is een vriend van huichelars, een wijze is een vriend van wijzen". „Spreek niet met twee tongen". „Spreek tot een ieder de waarheid, laat de waarheid met uw mond vereenzelvigd zijn". Het Spreukenboek wijst de leugen af. De rechtvaardige haat het leugenwoord" (Spr. 13 : 5). Het beveelt het getrouwe getuigenis aan. „Een betrouwbaar getuige stelt niet te leur, maar een vals getuige ademt leugen" (Spr. 14 : 5). „Een vals getuige zal niet vrijuit gaan, en wie leugens ademt niet ontkomen" (Spr. 19 : 5).

Valsheid in geschrifte wordt afgekeurd. „Doop uw pen niet in, om iemand nadeel te berokkenen. De snavel van de ibis is de vinger van de schrijver. Hoed u er voor hem te krenken. De baviaan zit in Hermopolis, maar zijn oog gaat de beide landen rond. Wanneer hij hem ziet, die een vergrijp met zijn vinger pleegt, dan neemt hij zijn voedsel weg door de stroom. De schrijver, die met zijn vinger een overtreding begaat, diens zoon komt niet voor het ambt in aanmerking" (Amenemope, spreuk 15). De god Thot van Hermopolis is de schutpatroon van de schrijvers. Hij wordt in de vorm van een ibis of van een baviaan voorgesteld. Zijn oog is de maan. Het is alziend, wanneer het 's nachts rondgaat. Thot zal de onrechtvaardige schrijver straffen.

Er wordt gewaarschuwd tegen knoeierij met maten en gewichten. „Stel niet de handweegschaal verkeerd op en vervals de gewichten niet. Maak de delen van de korenmaat niet kleiner. Begeer niet een schepel van het veld (ge moogt niet de onzuivere korenmaat van de boeren stellen boven de officiële van het bureau) en verwerp niet die van het schathuis. De baviaan zit naast de weegschaal en zijn hart is er de tong van. Welke god is gelijk aan de grote, Thot, die deze dingen uitgevonden heeft? Maak u geen te kleine gewichten... Wees niet begerig naar koper en haat het schone linnen" (Amenemope, spreuk 16). Thot waakt over de kosmische orde. Hij, de schrijver, die het wereldbestel in oorkonden vastlegt, waardoor het geldig-

heid krijgt, bepaalt de maat van alle dingen. Bij het wegen van het hart in het dodengericht staat hij bij de weegschaal en noteert de uitslag. Hij bestraft wie een ander te kort doet in gewicht. Het Spreukenboek zegt: „Tweeërlei gewicht en tweeërlei maat, beide zijn evenzeer de Heer een gruwel” (Spr. 20 : 10).

Zolang er landbouw heeft bestaan, zijn er wetten geweest tegen het vergroten van een eigen perceel ten koste van een collega. Ook in Egypte moet de verleiding groot zijn geweest, direct na het wegtrekken van de overstroming zijn akker ten nadele van een buurman uit te breiden. „Pas op, dat ge de grenzen van de akkers niet verplaatst, opdat de verschrikking u niet wegneemt. Men stelt God tevreden door de macht van de maan... Vertreed niet de vore van een ander... Ploeg op uw (eigen) velden, dan vindt ge uw behoefte en ge ontvangt de broden van uw eigen dorsvloer. Beter één schepel, die God geeft, dan duizend met onrecht” (Amenemope, spreuk 6 B). Weer is Thot de behoeder van de eenmaal vastgelegde grenzen. Het Spreukenboek heeft ook een uitspraak over de akker: „Verzet de grensmaal (van de weduwe) niet en kom niet op het land der wezen” (Spr. 23 : 10).

J. ZANDEE

PASARGADAE

De ruïnes van het oude Pasargadae, ca. 40 km. ten NO van Persepolis gelegen, zijn sinds enkele jaren voorwerp van grootscheeps archaeologisch onderzoek. Het jonge „British Institute of Persian Studies”, in 1961 gesticht, verricht hier o.l.v. van zijn directeur DAVID STRONACH, sinds 16 oktober 1961 opgravingen. Gezien het belang van de resultaten en omdat de ruïnes van Pasargadae in de Jaarberichten van ons Genootschap reeds enkele malen aandacht ontvingen¹⁾, geven we hier een overzicht van wat tot dusver bereikt werd, voornamelijk aan de hand van een tweetal voorlopige rapporten, gepubliceerd in het tijdschrift van het engelse instituut, dat de naam *Iran* draagt²⁾.

De britse onderzoekers zijn niet de eersten die hier graven: voor hen

1) Zie J.E.O.L. 4 (1936), p. 250 v., over de perzische inscripties te P. (J. H. KRAMERS), en voorts F. M. Th. DE LIAGRE BÖHL, Ruïnes en opgravingsterreinen in het Naburige Oosten III, *Mashhad-i-Murgbab = Pasargadae* (J.E.O.L. 9, 1944, p. 197-200 met pl. XIV-XV), en L. VANDEN BERGHE, *De Stand der archaeologische onderzoekingen in Iran. V. De Fârs*. (J.E.O.L. 13, 1953-4, p. 358-9, met pl. LXXIV-V).

2) D. STRONACH, *Excavations at Pasargadae. First Preliminary Report. Iran I* (1963), p. 19-42, pl. I-VI, fig. 1-9; idem, *Excavations at Pasargadae. Second Preliminary Report. Iran II* (1964), p. 21-40, pl. I-VIII, fig. 1-8.

deed dit reeds de befaamde iranist HERZFELD; het Aeronautical Department van de Amerikaanse Persepolis-expeditie slaagde er met behulp van luchtfoto's in de loop van de vestingmuur rond de citadel vast te stellen, en van 1949-1954 groef de Iraanse oudheidkundige dienst zelf ter plaatse. De resultaten van dit onderzoek werden vastgelegd in een boek van de leider der opgravingen, ALI SAMI, getiteld *Pasargadae* (Shiraz, 1956). In diverse publicaties werd voorts aan bepaalde aspecten der ruïnes uitvoeriger aandacht geschonken. Men vergelijkte voor een en ander het overzicht van Prof. VANDEN BERGHE, gegeven in *J.E.O.L.* 13 (zie noot 1).

De ruïnes van Pasargadae zijn nauw verbonden met de persoon van Cyrus II (559-530 v. Chr.), de stichter van het Achaemenidische rijk der Meden en Perzen, de veroveraar van Babylon. Vermoedelijk is de stad in het begin van zijn regering gesticht, als indrukwekkend symbool van zijn macht, toen hij, na zijn overwinning op Astyages (550 v. Chr.) Meden en Perzen onder zijn scepter verenigde. Misschien is de keuze van de plaats bepaald door de omstandigheid dat hij juist in deze streek, in de provincie Fārs, de beslissende overwinning op de Meden behaalde. Zijn naam leeft ter plaatse vooral voort in het monumentale, vrijstaande „Graf van Cyrus”, dat zich vlakbij de ruïnes verheft.

De ruïnes

De ruïnes van Pasargadae (fig. 52) hebben een merkwaardig aanzien. Er is geen sprake van een aaneengesloten ruïneveld, maar verspreid over een groot terrein verrijzen hier en daar de resten van gebouwen-complexen: de citadel met omgeving, het zogenaamde „sacred precinct”, het poortgebouw, de ontvangstzaal, het „residential palace” en het graf van Cyrus. HERZFELD veronderstelde indertijd dat het terrein tussen deze ruïnes bestemd was geweest voor een tentenkamp, vermoedelijk uitgaande van de door Anaximenes gegeven verklaring van de naam Pasargadae als „legerplaats der Perzen”. Deze interpretatie van de naam is zeer onzeker. Met evenveel recht heeft men voorgesteld de naam te verklaren als „troon van Pars” of „vesting van Pars”. Herodotus weet te vermelden dat Pasargadae de naam van de voornaamste stam der Perzen was. Afgezien van deze onzekere verklaring, is HERZFELD's opvatting na het jongste onderzoek niet waarschijnlijk meer, daar er in het tussenliggende open terrein vondsten zijn gedaan die op permanente bewoning wijzen. Trouwens de trotse citadel doet eerder denken aan een groots opgezette stad, al werd de functie van „ceremoniële residentie”³⁾ reeds omstreeks 520 v. Chr. overgenomen door het door Darius

3) Waarschijnlijk waren noch Pasargadae noch Persepolis koninklijke residenties in de normale zin des woords. E. PORADA (*Alt Iran*, p. 137) omschrijft ze als „Gründung für die

gestichte Persepolis. Vermoedelijk zijn de niet voltooide bouwwerkzaamheden reeds spoedig na Cyrus dood (530 v. Chr.) tot staan gekomen. De ruïnes, met name van de citadel, geven sterk de indruk niet voltooid te zijn.

Het zogenaamde „Palace Area” omvat een drietal bouwwerken. Ten eerste het poortgebouw, eens de monumentale ingang tot het paleis, waarvan slechts zeer weinig over is. Thans ziet men nog slechts de resten van de zuilenbases

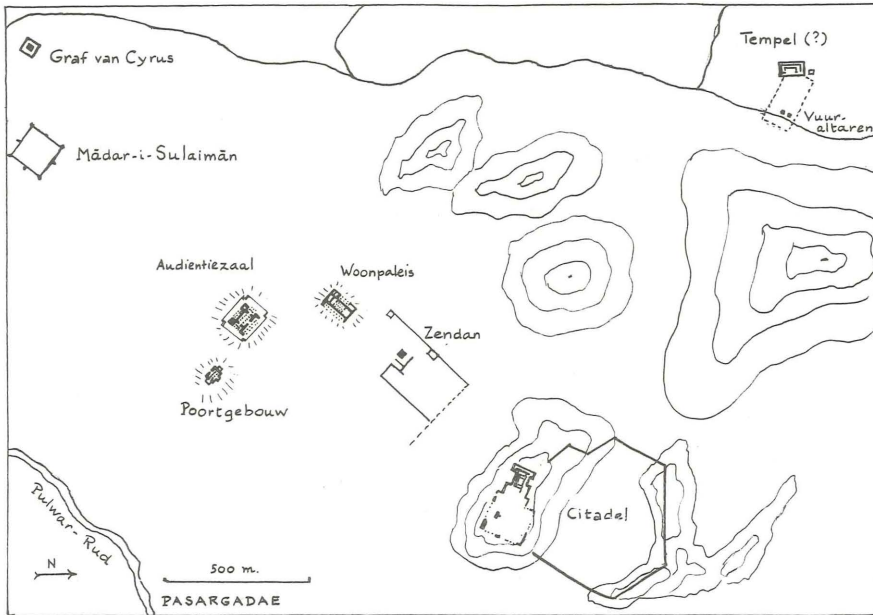

Fig. 52. Plattegrond van de voornaamste ruïnes van Pasargadae.

en het benedenste gedeelte van een der deurposten, waarop in relief een unieke vier vleugelige figuur, met een kroon in de vorm van een drievoudige *atef*, is afgebeeld (fig. 53). Volgens oudere beschrijvingen moet hierboven een inscriptie hebben gestaan, die luidde: „Ik Cyrus, de Koning, de Achämenide”. Het volgende bouwwerk is de ontvangstzaal, ca. 200 m. ten noorden van het poortgebouw. Ook hiervan is weinig bewaard gebleven: één enkele zuil deel uitmakend van de grote hypostylen-hal. Dit bouwwerk onderscheidt zich van overeenkomstige te Persepolis door een voorkeur voor langwerpige i.p.v. vierkante eenheden, het afwisselend gebruik van zwarte en witte steen, en een duidelijk hoogteverschil tussen de centrale zaal en de

Feier des grössten religiösen Festes im Jahr: das Neujahrsfest”, wanneer delegaties uit alle rijkdelen verschenen.

omringende porticos. Het woonpaleis tenslotte, weer ruim 200 m. noordelijker, vertoont dezelfde kenmerken. Ook hier zijn de belangrijkste resten enkele gebroken zuilen en een regelmatig patroon van zuilenbases (fig. 54).

Fig. 53. Gevleugelde genius (wel niet Cyrus zelf), getooid met atef-kroon, vroeger deel uitmakend van het poortgebouw.

J. E. O. L. 9 (1943-44), pl. XVa

De nauwe ingangen wijzen op het meer privé karakter van dit gebouw, evenals (later toegevoegde?) kleinere aanbouwsels van lemen tichels.

In de noordwestelijke hoek van het terrein vindt men een rechthoekig, door een muur omsloten complex, dat wel het „Sacred Precinct” is genoemd. Ca. 100 m. ervoor staan twee vrijstaande kalkstenen vuuraltaren. De functie van het bouwwerk zelf is omstreden. HERZFELD, die de eerste drie, van gehouwen, kalkstenen blokken vervaardigde terrassen vrijlegde, nam aan

dat zich er bovenop een tempel had bevonden. Deze theorie is onwaarschijnlijk, omdat geen sporen van een bouwwerk gevonden zijn en de bovenste terrassen uit lemen tichels bestaan, waarop een monumentaal achaeenidisch bouwwerk niet goed denkbaar is. Er is dus geen reden om het uit de traditie

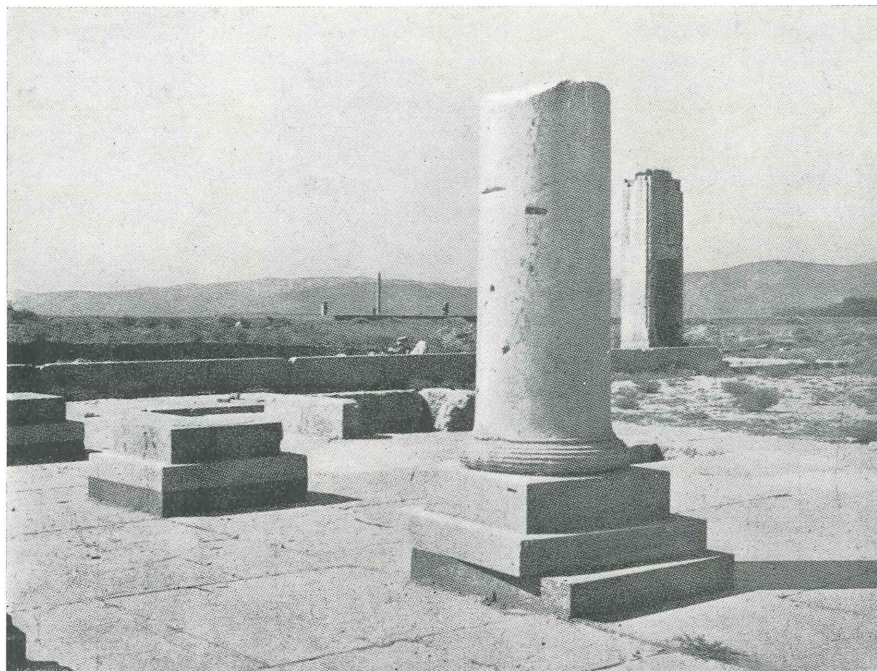

Fig. 54. Een gedeelte van de ruïnes van het woonpaleis van Cyrus te Pasargadae. In de bases der zuilen kan men het typische, afwisselende gebruik van zwarte en witte steen opmerken.

J.E.O.L. 13 (1933-54), pl. LXXV

bekende heiligdom van Pasargadae — dat van Anahita, waar iedere Achaeenidische vorst placht te verschijnen om de traditionele inauguratie-riten te ondergaan — hier te localiseren ⁴).

De Citadel

De arbeid der engelse archaeologen is tijdens hun campagnes vooral geconcentreerd geweest op de zogenaamde Citadel in het noorden van het

4) Een tempel uit de „vroeg-achaeenidische” periode is thans door een Italiaanse archaeologische missie, uitgaande van het Instituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente (IsMEO), o.l.v. Prof. TUCCI en Prof. SCERRATO, in het uiterste oosten van Iran, in Sistan, aan het licht gebracht, Vgl. *East and West* (het tijdschrift van het IsMEO), XIII (1962), p. 187-197.

opgravingsgebied. Tegen de zich daar verheffende heuvel is een reusachtig platform aangebouwd — Takht-i-Suleiman („troon van Salomo”) genoemd — dat samen met de heuvel moest dienen als een geweldig paleisterras, vergelijkbaar met dat van Persepolis. Het kunstmatige terras, waarvan de noordelijke, westelijke en zuidelijke kant resp. 65, 80, 78, 84 en 98,15 lang zijn, en dat een maximale hoogte had van ruim 13 meter, is een vroeg achae-menidisch bouwsel. Het is geconstrueerd met een buitenste laag van grote, prachtig aaneensluitende kalksteenblokken, bevestigd zonder cement, met zwaluwstaartvormige metalen klampen (fig. 55). Anders dan b.v. te Perse-

Fig. 55. De ruines van het monumentale paleisterras Takht-i-Suleiman, de zogenaamde citadel van Pasargadae.

Herzfeld, Iranische Felsreliefs, Tf. XXVI

polis, is de buitenzijde der steenblokken niet glad afgewerkt. Het kunstmatige terras bezit aan de noordzijde twee monumentale trappen van bijna 6 meter breedte. Het gebied ten noorden van deze trappen, een kleine vallei, met verderop weer enkele heuvels, was met een muur omgeven en behoorde blijkbaar tot het complex van de citadel (vgl. fig. 52).

Dit groots opgezette geheel, dat wel uit de tijd van Cyrus II moet dateren, en bedoeld was als ondergrond voor een monumentaal paleis, is nooit in deze stijl voltooid. Waarschijnlijk door de stichting van Persepolis, veranderde de functie van Pasargadae. Tijdens het begin van de regering van Darius de Grote (522-486 v. Chr.) werd de bouw aan het terras gestaakt, werden

de trappenopgangen geblokkeerd en op het terras een wel groot (ca. 200×130 m.), maar minder imposant bouwwerk van lemen tichels opgetrokken. Dit bouwsel, een versterkt woonpaleis, omvatte een buitenste verdedigingsmuur van 8.60 meter dik, voorzien van minstens vijf torens, een binnenste ommegang en een centraal complex. Dit laatste bestond uit een hof of „paradeterrein” van ruim 30×30 m., met aan de ene zijde een zuilen hal of ontvangstzaal en aan de andere zijde, achter een nisvormige facade-muur, het woongedeelte. Het oostelijke gedeelte van het complex, dat zich boven de natuurlijke heuvel uitstrekt, is nog maar ten dele onderzocht (fig. 56). De opgravers nemen aan, dat dit „paleis” van ca. 520 tot 331 v. Chr.

Fig. 56. Luchtfoto van de opgravingswerkzaamheden op de citadel, gezien in NW richting. Men ziet de plattegrond van het uit lemen tichels op het monumentale terras opgetrokken paleis, daterend uit het einde der VIe eeuw v. Chr.

Iran II (1954) pl. IVb

voortdurend bewoond is geweest — waarbij het geleidelijk van opzet veranderde en in het algemeen verslechterde — totdat de komst van Alexander tot een gedeeltelijke verwoesting leidde. Ook hierna, gedurende de Seleucidische tijd, is het complex nog bewoond geweest, maar hiervan zijn weinig resten over. Aan deze bewoning moet een plotseling einde zijn gekomen, zoals aslagen en veel compleet gebroken vaatwerk, en een kennelijk haastig weggeworpen groep van 14 zilveren hellenistische munten en enkele sieraden bewijzen.

Veel bijzondere vondsten werden de eerste twee jaren niet gedaan. Naast de reeds genoemde munten — daterend uit de tijd van Alexander, Philippus III en Seleucus I — zijn te vermelden een fraai rolzegel, een nietig fragment van een spijkerschriftinscriptie in zwarte kalksteen (daar het enige er op voorkomende teken ruim 3 cm. hoog is, moet het behoord hebben tot een monumentale inscriptie!), en een aantal fragmenten van albasten vazen met spijkerschrifttekens erop. Deze inscripties, fragmenten van nieuw-babylonische formules en maten, doen veronderstellen dat dit vaatwerk uit Babel stamt, vanwaar het door de zegevierende Cyrus is meegevoerd. Volgens berichten uit Teheran is voorts tijdens de campagne van 1963 een collectie van ruim 200 gouden siervoorwerpen aan het licht gekomen, verborgen in een typische achaemenidische waterkruik, ergens in het „residential quarter”. De opgraver zou ze omstreeks het jaar 520 v. Chr. willen dateren. De schat bestaat onder meer uit een paar gouden armbanden met ibexkoppen, drie paar gouden oorringen — waarin gouden lovertjes, rosettes van gouddraad en lapis lazuli zijn verwerkt — en onderdelen van kettingen: gouden kralen, parels, amuletjes, dierfiguurtjes (o.a. van kornalijn, amethyst en lapis lazuli) e.a.

Het belang van de britse onderzoekingen is met name het aan het licht brengen van culturele overblijfselen uit de vroeg-achaemenidische periode. Vooral de architectuur, hier te voorschijn gekomen, is belangwekkend, omdat Persepolis blijkt een iets verder ontwikkeld stadium te vertegenwoordigen. De kenmerkende bijzonderheden van Pasargadae — o.a. de terrassenbouw en steenbewerking, het werken met afwisselend zwarte en witte stenen (in de bases der zuilen, in de nissen en de deurposten, vgl. fig. 54) — vertonen verrassende overeenkomst met bouwgewoonten bekend uit Urartu. De geweldige terrassenbouw te Toprakkale en Karmir-Blur lijkt het prototype te zijn der achaemenidische constructies. Ook in Urartu werkte men met afwisselend zwarte en witte stenen⁵⁾ en voor het typische archaemenidische zuilenkapiteel in de vorm van een gestyleerde boom met twee protomen in de vorm van stierekoppen (te Persepolis) of mengwezens, half leeuw-half mens (te Pasargadae), heeft men het prototype in Urartu gezocht, waarbij de Meden de rol van bemiddelaars zouden hebben vervuld⁶⁾. Opvallend is dat men bij de jongste turkse opgravingen in een Urartese vesting te Altintepe (Erzincan) een zuilenzaal van een paleis blootlegde, die opmerkelijke overeenkomst vertoont met het type der achaemenidische „Apadana-paleizen”. Ook in ander opzicht heeft men culturele invloed der Urartaeërs op

5) Vgl. E. PORADA, *Alt-Iran* (Baden-Baden, 1962), p. 238 n. 4.

6) R. D. BARNETT, *Iranica Antiqua*, 2 (Leiden, 1962), p. 91/2.

de Perzen en Meden menen te kunnen aanwijzen⁷⁾, al zijn er in dezen verschillen van opvatting⁸⁾.

Het Graf van Cyrus

De britse expeditie onderzocht gedurende de tweede campagne nauwkeurig het "Graf van Cyrus", het imposante, vrijstaande monument dat zich op het zuid-westen van het terrein verheft. Volgens Arrianus was het gebalsemd lichaam van de vorst hierin bijgezet in een gouden sarcofaag, staande op een gouden rustbank, terwijl op een gouden tafel zijn wapenen waren gedeponereerd. Volgens een bij Strabo bewaarde traditie zou het graf het volgende opschrift hebben gedragen: „O mens, ik ben Cyrus, die het rijk der Perzen stichtte en koning was van Azië; misgun mij daarom dit monument niet". Thans echter is geen spoor van een inscriptie meer aanwezig. Alleen het bouwwerk van een indrukwekkende soberheid en prachtig uitgebalanceerde verhoudingen, uit kalksteen opgetrokken, is intact gebleven. Het 11 m. hoge bouwsel bestaat uit een 5,50 m. hoog en uit zes treden bestaand postament en een even hoge grafkamer. De grootte aan de voet is ruim 13 bij 12 m., de opbouw meet 6,40 bij 5,35 m. Via een kleine deuropening, oorspronkelijk gesloten met een kleine dubbele deur, en een nauwe doorgang bereikt men de grafkamer, die een nauwkeurig geproportioneerde inhoud van 3,17 bij 2,11 bij 2,11 meter heeft. Opvallend is de berekende variatie in hoogte der steenblokken, waarvan het formaat onderaan het postament, de grafkamer en op het dak telkens geleidelijk overgaat van groot in klein. In de dakconstructie bevindt zich een langwerpige holle ruimte, waarschijnlijk om het gewicht ervan enigszins te verminderen. Het geheel is opgetrokken uit kalksteenblokken, die precies aan elkaar sluiten en, volgens het bekende achemenidische procédé, met zwaluwstaartvormige klampen van ijzer en lood onderling verankerd zijn (fig. 57). Vermoedelijk gaat het type van een dergelijk vrijstaand graf — waarvan een kleiner type is aangetroffen te Gur-i-Dokhtar — terug op dat van de primitieve woning met geveldak. R. D. BARNETT (*Iraq* 19, 1957, p. 74) ziet samenhang met het type der Urartese tempel. De opgravers onderkennen in de vorm der daklijst en in de architraaf boven de toegang vroeg-griekse invloed.

7) Vgl. H. ALKIM, *J.E.O.L.* 16 (1964), p. 95 no. 16; een zeer vergaande invloed wordt verondersteld door R. GHIRSMAN, *La civilisation achéménide et l'Urartu*, in *A locust's leg*, studies in honour of S. H. TAQIZADEH (London, 1962), p. 85v. BARNETT, *Iraq* 19 (1957), p. 74 neemt verwantschap aan tussen het graf van Cyrus en een urartese tempel.

8) Vgl. H. FRANKFORT, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (London, 1954), p. 264 n. 44 en E. PORADA op. cit., p. 237 n. 5 en 238 n. 4. Zij veronderstelt ook griekse en met name vroeg-jonische invloeden, p. 138/9.

Het graf, dat volgens griekse auteurs, omgeven was door een *paradisos*, met weiden, bomen en planten, doorsneden met kanalen, werd ca. 1500 jaar later, vermoedelijk onder de huidige inheemse naam *Qabr-i-Madar-i-Suleiman*, „Graf van Salomo's Moeder”, opnieuw een gewijde plaats. Onder de Atabeg Sa^cd Ibn Zangi, in het begin der dertiende eeuw, werd met behulp

Fig. 57. Het uit kalksteen opgetrokken graf van Cyrus, van achteren gezien.

J.E.O.L. 9 (1943-44), pl. XVc

van zuilen en stenen der achaemenidische paleizen, rond het graf een moskee aangelegd, die in de veertiende eeuw werd uitgebouwd tot een *madraseh*. Hierbij werd in de grafkamer zelf een *mibrāb* of kleine gebeds-nis gemaakt. De resten van deze latere constructies zijn vandaag aan de dag nog te onderkennen.

K. R. VEENHOF

DE SAMARIA PAPYRI II

In *Phoenix* IX 2, pag. 95-96 gaven wij op grond van de eerste, voorlopige berichten, gepubliceerd in het tijdschrift *Archaeology*, nieuws door over de ontdekking van de zogenaamde „Samaria Papyri”. In *The Biblical Archaeologist* van December 1963 doet Prof. Dr. FRANK M. CROSS Jr., aan wie de vondsten ter bewerking werden toevertrouwd, verdere mededelingen over deze gelukkige ontdekking¹).

1) F. M. CROSS, *The Discovery of the Samaria Papyri*, *The Biblical Archaeologist*, XXVI (1963), p. 110-120.

De grot waar de vondsten werden gedaan, draagt de naam Mukhâret Abū Šinjah, en bevindt zich in een woest gebied, ca. 12 km ten westen van de Jordaan, ca. 500 meter boven het waterniveau van deze rivier, in de zijwand van de Wadi Dâliyah. Het onderzoek ter plaatse door de expeditie van de American School duurde van 7 tot 19 januari 1963. Naast bovengenoemde grot ontdekte men een tweede, rijk aan overblijfselen uit het Middel-Brons I (ca. 20e eeuw v. Chr.). De grot, waar de papyri waren ontdekt, strekte zich tot een diepte van 65 meter in de rotswand uit; de preciese vindplaats was een afgelegen schuilhoek in een diepe rotsgang. Het buitengewoon moeilijke onderzoek, vooral belemmerd door de grote hoeveelheden stof, leidde tot de ontdekking van enkele homogene collecties aardewerk uit de vierde eeuw v. Chr., en een honderdtal skeletten van mannen, vrouwen en kinderen, verborgen onder een dunne afzetlaag, bijna geheel achterin de grot. Verder werden o.a. ontdekt: twee fragmenten van papyri, klei-*bullae*, resten van kleding, sieraden, voedselresten en allerlei verspreid en gevarieerd aardewerk.

De door de bedouïenen verkochte vondsten, die inmiddels reeds bestudeerd werden, bestonden uit dozen kleine fragmenten en stroken van door de bedouïenen geopende papyri, losse zegels en *bullae*, en enkele vrij goed geconserveerde rollen, één gesloten met zeven zegels (papyrus no. 1) en twee met elk vier zegels (no. 2 en 4). De papyri verkeerden vrijwel alle in zeer slechte toestand. Bij het onderzoek ontcijferde Dr. Cross eerst één der *bullae*, die een inscriptie droeg, welke hij als volgt las: [- - -] *ybw bn [sn']|blt pht šmrn*, „(Ĥanan)yahu, zoon van (San)ballat, gouverneur van Samaria”. Vervolgens moest het fragment, dat het eerst getoond was, zijn geheimen prijsgeven; Cross las de Aramese woorden: [*yš']w' br sn'blt hnn sgn*, „Jesus, zoon van Sanballat (en) Ĥanan, de prefect”.

De meest gave papyrus bevatte 12 regels aramees schrift, en de datum luidde: *b 20 l'dr šnt 2 r'š mlkw [d]rybwš mlk' bšmry[n] . . .*, „op de twintigste Adar, jaar twee, jaar van de troonsbestijging van koning Darius, in Samaria”. Deze datum wijst, zoals reeds medegedeeld, naar de achaemenidische koning Arses, die in zijn tweede regeringsjaar overleed en werd opgevolgd door Darius III (335 v. Chr.). Het document betreft de verkoop van een slaaf, Yehôhanan geheten, zoon van Še'ûlah, door Ĥananiah aan Yehônûr.

Na een onderbreking werd in Juli 1963 begonnen met het systematisch onderzoeken der overige fragmenten. Veel hulp werd ondervonden van Rev. J. W. B. BARNES, die er, door het analyseren van de vezelstructuur en van de wijze waarop de papyri vernield waren, in slaagde een aantal stukken te reconstrueren. Inmiddels was men door het tellen der *bullae* — 128 in totaal — tot de conclusie gekomen dat de gehele groep uit ca. 40 documenten moest hebben bestaan. Vele zijn vrijwel geheel verloren; 20 fragmenten en stukken

bleken het waard te zijn als „papyri” genummerd te worden. Geen enkel document was geheel compleet. De *bullae* waren op de gebruikelijke wijze van zegels voorzien, die Perzische of Attische motieven bevatten. Twee gouden zegelringen werden eveneens ontdekt.

De Papyri zelf behoren tot de categorie der juridische of administratieve documenten. Voorzover het erin vermeld wordt, blijken ze in Samaria te zijn geschreven; enkele behoren bij elkaar, daar Yehônûr in drie en Yehôpadani in vier documenten voorkomt. De meeste namen zijn samengesteld met de Godsnaam Yahweh (Yehô, Yâh), maar daarnaast vindt men de godennamen Qôš (Edom), Šahar (Arabië), Kamôš (Moab), Ba'al (Kanaan) en Nabû (Babylonië). Het jongst was de gaafste papyrus (no. 1): 335 v. Chr.; een aantal ervan is gedateerd in de vijftiger jaren der vierde eeuw v. Chr., het oudste stuk stamt uit het jaar $30 + x$ van Artaxerxes II (d.w.z. tussen 375 en 365 v. Chr.). De datering der oorkonden vindt steun in die van enkele munten, eveneens ter plaatse aan het licht gekomen: een attische tetradrachme van een type dat men plaatst in de tijd van Philippus II van Macedonië, en een zilveren stater geslagen door Mazday, toen hij satraap van Cilicië was, tijdens de regering van de bovengenoemde Darius III. Een derde munt, een Tyrische didrachme, biedt echter chronologische moeilijkheden.

De papyri omvatten de volgende transacties: koop en verkoop van slaven, koop of overdracht van bezit, vrijlating, regelingen van gebroken contracten (o.a. betreffende echtscheiding) en leningen.

De historische achtergrond van de vondst is het laatste punt dat Dr. CROSS in zijn artikel behandelt. Als *terminus ad quem* ziet hij het verschijnen van Alexander de Grote. Na aanvankelijk met Alexander op goede voet te hebben gestaan, maakten de inwoners van Samaria later zijn toorn gaande, door — volgens de romeinse historicus Q. Curtius Rufus — tijdens zijn verblijf in Egypte zijn syrische prefect, Andromachus, te verbranden, een daad, die door Alexander bloedig gewroken werd. Volgens Syncellus en een passage bij Eusebius (*Chronicon*) werd de stad verwoest en later zetel van een macedonische kolonie. In samenhang met deze laatste stichting schijnt ook de herbouw van Sichem tegen het einde der vierde eeuw v. Chr., en het verschijnen van Hellenistische vestingstorens te Samaria te staan (fig. 58).

In het licht van deze gebeurtenissen is het vermoedelijk zo gegaan, dat de leiders der revolte, bij het vernemen van Alexanders komst, in de richting van de Jordaan vluchtend, een tijdelijk toevluchtsoord vonden in de grot van de Wadi Dâliyeh. Daar werden zij ontdekt of verraden, en afgeslacht, waarbij hun bezittingen en documenten (ten dele?) ter plaatse achterbleven.

Het belang van de papyrus-vondst is, dat zij licht werpt op een van de

meest onbekende perioden van het eerste millennium v. Chr. in Palestina. Paleografisch gezien, is het nu voor het eerst mogelijk cursief schrift uit de vierde eeuw v. Chr. zuiver te dateren. Een van de consequenties hiervan is, volgens de auteur, dat de data, toegekend aan de twee oudste Qumrân handschriften (4Q Exodus, ca. 250 v. Chr., en het Samuel handschrift, gedateerd

Fig. 58. Ronde vestingtoren uit de hellenistische tijd, bij de opgravingen te Samaria in de NO-hoek van de ruineheuvel aan het licht gekomen.

The Buildings at Samaria, pl. XXXVI2

in ca. 225 v. Chr.) misschien nog te laat zijn. Voor de historicus is van belang dat de volgorde der Perzische gouverneurs van Samaria, in het licht der nieuwe oorkonden, vermoedelijk als volgt is te reconstrueren: Sanballat I, Delaiah, zoon van S. I, Sanballat II, Hananiah zoon van S. II, Sanballat III. Van deze reeks is no. 1 bekend uit het boek Nehemiah, no. 2 uit twee papyri van Elephantine, terwijl Sanballat (II), voorkomend in Samaria papyri, een figuur is, die niet identiek kan zijn met de uit Josephus bekende Sanballat (III). Dat het ambt van gouverneur onder het perzische regime zo van vader op zoon overging is een bekend verschijnsel.

K. R. VEENHOF

BERGEN WANDELEN

Tot in 1962 bevond zich een kleine 60 km ten Zuiden van Assoean de grootste Nubische tempel (op Philae na) — en één der mooiste — uit Grieks-Romeinse tijd ¹⁾. Het was het heiligdom van Kalabsja, het antieke Talmis, centrum der verering van de zonnegod Mandoelis (fig. 59). Voor hem en verder voor enige andere godheden, in het bijzonder uit Philae, hadden Augustus en zijn naaste opvolgers de tempel gebouwd. Terwijl aan de (niet voltooide) decoratie nog gewerkt werd onder Trajanus en Antoninus Pius stamt één der kapellen (fig. 60, 10) reeds uit de tijd van Ptolemaeus IX. En een farao van een nog veel vroegere periode, Amenhotep II,

Fig. 59. Het tempelcomplex van Kalabsja (oude ligging).

La Nubie antique, p. 39

gold blijkbaar bij de Egyptenaren als degene, die het initiatief tot een cultus ter plaatse genomen had.

Lag deze tempel reeds negen maanden van het jaar onder water, binnenkort zou hij definitief verdwijnen door de creatie van het nieuwe stuwmeer. Om dit te voorkomen hebben archaeologen (speciaal Dr. H. STECKEWEH) en technici (Hochtief AG, Essen) uit de Duitse Bondsrepubliek benevens hun bondsregering samengewerkt. Zij bedachten en verwezenlijkten een plan, dat tot nu toe teveel in de schaduw van Aboe Simbel gebleven is. Namelijk de volledige verplaatsing van het bouwwerk naar Assoean. Dit hield in, dat — ondanks reeds eerder vervaardigde tekeningen — de tempel tot in zijn kleinste details opgemeten moest worden. Dat men hem afbrak,

1) Enige literatuur: BONNET, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952, 439 en 765; LECLANT, *Orientalia*, 32 (1963), 92; DE MEULENAERE, *CdE XXXVI* (1961), 98 e.v.; *La Nubie antique*, Bruxelles, 1960, 38 e.v.

15000 blokken zandsteen van gemiddeld een ton nummerde (fig. 61) en deze over 60 km, grotendeels te water, vervoerde. Dat men ze doelmatig opsloeg en tenslotte het gebouw op een nabije plaats weer optrok.

De wederopenstelling voor bezoekers in mei 1964 is een goede aanleiding om over de technische kant van deze operatie wat meer te vertellen. Dat is vooral mogelijk geworden dankzij een uitgebreid verslag van W. BREHMER en H. GRAEFE in de *Neue Zürcher Zeitung* van 12 maart 1964. Men beseft eerst goed, welke moeilijkheden overwonnen moesten worden, als men aan de volgende omstandigheden denkt. De tempel vormt een omvangrijk complex (zie het onderschrift bij fig. 60) en beslaat een oppervlakte van een 3000 m². De pyloon (fig. 60, 4) bereikt nog een hoogte van 14 m. Verscheidene blokken hebben een aanzienlijk groter gewicht dan het bovengenoemde: de dakstenen van het allerheiligste (fig. 60, 1) bij voorbeeld

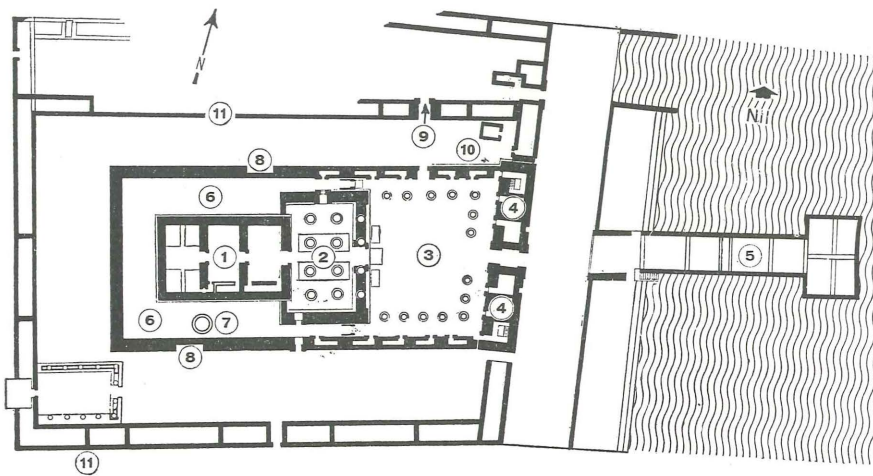

Fig. 60. Plattegrond van de tempel (naar BREHMER-GRAEFE, Abb. 3). Verklaring: 1. Allerheiligste; 2. Zuilenhal; 3. Hof; 4. Pyloon; 5. Kade, leidend van en naar de landingsplaats; 6. Overdekte gang; 7. Nilometer; 8. Binenmuur; 9. Toegang tot de heilige vijver; 10. Kapel van Ptolemaeus IX; 11. Buitenmuren. Links onderaan de kapel, die het „geboortehuis” (*mammisi*) van de jonge Horus schijnt te zijn.

25 ton! Een apart probleem leverde de architraaf van de zuilenhal (fig. 61) op, daar hij niet alleen zeer zwaar is, maar ook hoog en voor kraanarmen ongunstig ligt. Speciale zorg vroegen de kapitelen der zuilen en de reliëfs. Deze laatste laten ons onder andere van de cultus getuigen zijn; de betreffende blokken werden bij het vervoer met schuimrubber beschermd. Om een geschikte opslagplaats te verkrijgen diende een oppervlak van 25000 m² geëgaliseerd te worden en voor het scheppen van een nieuw bouwterrein

moest men 12000 m³ graniet opblazen zonder de omgeving te beschadigen. Twee nieuwe aanlegplaatsen en een (drijvend) fotolaboratorium waren vereist.

In verband met de hoge waterstand in de rest van het jaar kon alleen van mei tot en met september 1962 „droog” gewerkt worden, zij het na verwijdering van een meters hoge slibafzetting. Het dan toe te passen afbreeksysteem werd, na de verdragsondertekening, in september en oktober 1961 op zijn deugdelijkheid beproefd. Daar in die beide maanden het water weer stijgt moest men van drijvende apparatuur gebruik maken; desondanks kon-

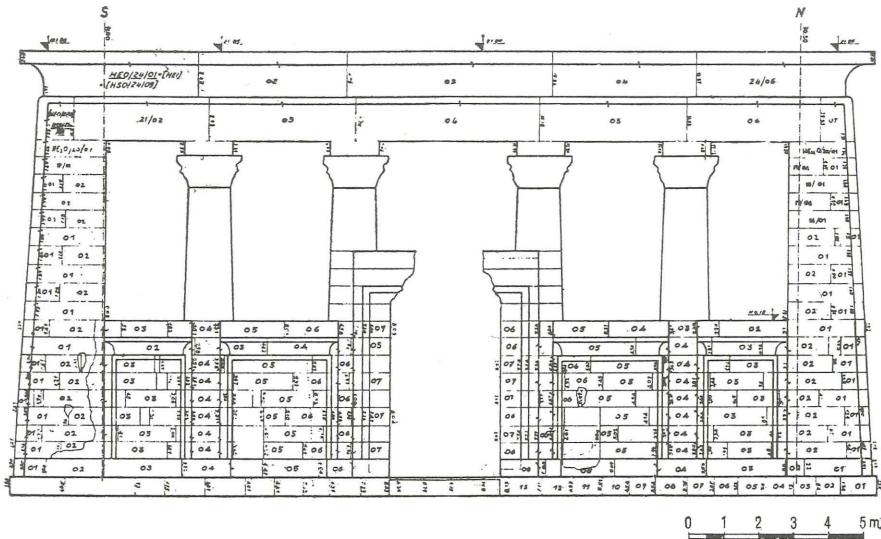

Fig. 61. De nummering der blokken in de voorzijde van de zuilenhal (naar BREHMER-GRAEFE, Abb. 10).

den toen reeds 1000 blokken weggehaald worden. Dit succes leidde ertoe, dat men met twee op boten gemonteerde kranen voortging tot begin juli. De periode, waarin de afbraak het snelste kon vorderen, die van mei tot en met september, was echter tegelijk de heetste van het jaar. Daarbij beseffen men, dat de ravitaillering van Assoean uit moest geschieden en dat slangen, scorpioenen en tarantella's de arbeiders danig belaagden! Het opslaan der afgevoerde blokken diende zodanig te verlopen, dat de laatst gedeponeerde het eerst bij de opbouw benut konden worden en dat zij stuk voor stuk zo nodig bereikbaar waren voor de uitgebreide versterkings- en herstelarbeit.

Deze laatste vond, met behulp van gewapend beton en ankers, plaats in oktober 1962, toen na 118 werkdagen afbraak, vervoer en opslag voltooid

waren. Begin november begon men met de wederopbouw, geheel op antieke wijze zonder voegen. Naar schatting zouden hiervoor minstens twee jaar nodig zijn, maar reeds op 28 oktober 1963 was de tempel weer opgericht. Zijn ligging is precies als voorheen, terwijl ongeveer dezelfde achtergrond gecreëerd is.

De oude Egyptenaren zeiden graag, dat hun tempels tot de hemel reikten. Wanneer men zich de grootte van de hierboven beschreven prestatie realiseert, dan lijkt daarop een andere tekst toepasselijk, die op een ostrakon bewaard is. Daarin is sprake van een ramp — en bedreigt deze thans niet ook veel Egyptische oudheden? —, die grote gevolgen heeft, waarbij het onmogelijk geachte mogelijk wordt. Eén daarvan is, dat „bergen wandelen” (ed. POSENER, 1066, 3).

M. HEERMA VAN VOSS

ADDENDA

Lijst van geschriften van Prof. Dr. B. Gemser

In de bibliographie van Prof. Dr. B. GEMSER, gepubliceerd in Phoenix IX, 1 p. 7-9 is abusief onder rubriek 1 uitgevallen: *Spreuken II, Prediker en Hooglied van Salomo*. Groningen 1931, 216 p. (in de serie: Tekst en Uitleg). Verder werd ik nog geattendeerd op de volgende studie: *Bijbelse gedachten in Babylonisch relief*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 62 (Utrecht 1925), p. 905-931.

Tepe Marlik

In Phoenix IX, 2, p. 84v. gaven wij een overzicht van de ontdekkingen te Tepe Marlik. Een geïllustreerd verslag is thans gepubliceerd in *Iran* (Journal of the British Institute of Persian Studies) II (1964), p. 13-20: E. O. NEGAHBAN, *A brief report on the excavation of Tepe Marlik and Pileh Qal'eh* (met 1 kaart en 5 platen).

K.R.V.